

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRK
İSTİKLAL SAVAŞI VE ATATÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

HAZIRLAYAN
Elsever NAĞİYEV

ELAZIĞ-2014

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRK CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRK İSTİKLAL SAVAŞI
VE ATATÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

HAZIRLAYAN
Elsever NAĞİYEV

Jürimiz, 26/12/2014 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği ile başarılı saymıştır.

Jüri üyeleri:

1. Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
2. Prof. Dr. Ali YILDIRIM
3. Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Azerbaycan Tarih Araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı Ve Atatürk****Elsever NAĞIYEV****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Türk Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı****Elazığ – 2014, Sayfa: XII + 106**

Türk İstiklal Savaşı ve Mustafa Kemal Atatürk çağdaş Azerbaycan tarih araştırmalarında en çok ilgi çeken konular arasında yer alıyor. Bu yoğun ilginin nedeni sadece bu konunun Sovyet dönemi Azerbaycan tarih araştırmalarında yeteri düzeyde incelenmemesi değil, aynı zamanda XX. yüzyılın ilk çeyreğinde mevcut olan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin, Türk İstiklal Savaşı'na Azerbaycan Türklerinin desteğinin, Atatürk'ün dış politikasında Azerbaycan ve Nahçıvan meselelerinin daha derinden araştırılması zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Bu araştırmaların ortaya çıkardığı yeni bilgiler birçok yönden iki ülke arasında bugün mevcut olan siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerin daha da gelişmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Tez çalışması kronolojik olarak 1920-2013 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemi kendi içinde iki alt dönem ayırmak mümkündür: Sovyetler Birliği dönemi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonraki dönem. Bu iki dönem bir birinden sadece kronolojik açıdan değil, aynı zamanda araştırma konusunu oluşturan meseleye bakış açısı, amaç ve yöntem olarak da farklıdır. Tez çalışmasının başlıca amacı, bu iki dönemde Azerbaycan tarih araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk araştırmalarına olan ilgi, yapılan çalışmalar ve meseleye bakış açıları arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya çıkarmaktır.

Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı tarihten (1991) bugüne Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine kısaca yer verilmiş,

yeni dönemde Azerbaycan tarih araştırmalarında ‘‘Türkiye Cumhuriyeti araştırmaları’’ ve Mustafa Kemal Atatürk’ün hayat ve çalışmaları ile ilgili yapılan araştırmalara kısaca dokunulmuştur.

Tezin ikinci bölümünde SSCB döneminde Azerbaycan tarihçilerinin Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk ile ilgili yaptıkları çalışmalar incelenmiştir. Sovyet döneminde ister Azerbaycan, isterse de Sovyet tarihçileri Türk İstiklal Savaşı’nı incelerken, araştırma konusunu oluşturan meselelere Sovyet ideolojisinin ve Sovyet çıkarlarının etkisi altında yaklaşmışlar. Daha ilk bakışta, Sovyet dönemi Azerbaycan tarih araştırmalarında, Sovyetlerin ideoloji kalıpları ve 1919-1923 Türkiye-Rusya ilişkilerinin yapısı, aynı zamanda araştırmanın yapıldığı dönemdeki SSCB-Türkiye ilişkileri araştırmanın bilimselliğini etkileyen etkenler olarak dikkati çekmektedir. Bu dönemin araştırmalarında dikkat çeken bir diğerk husus literatür, arşiv belgeleri ve döneme tanıklık eden şahışların hatıralarından kısıtlı şekilde, araştırmacının beklentisine uygun şekilde yararlanılmasıdır.

Tezin üçüncü bölümünde Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde Türk İstiklal Savaşı, Mustafa Kemal Atatürk karakteri ile bağılı yapılan araştırmalar incelenmiştir. Bu araştırmaların bir kısmı doğrudan konuyu ele almakta, bir kısmı ise dolaylı olarak bu konulara eğilmektedir. İncelenen eserlerin Sovyet dönemindeki çalışmalardan farkı, iki ülke ilişkilerine katkı sağılayacak şekilde yazılması, ulaşılabilen tüm kaynaklardan yararlanılması, Atatürk döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin mümkün olduğı kadar objektif bir biçimde aydınlatılmasından oluşmaktadır.

Tez çalışmasının sonuç kısmında ise araştırmacının elde ettiğı bilimsel sonuçlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk İstiklal Savaşı, Azerbaycan, Türkiye, SSCB, Güney Kafkasya.

ABSTRACT**Master Thesis****Turkish Independence War And Ataturk In Azerbaijan Historical Researches****Elsever NAGIYEV****The University of Firat****The Institute of Social Science****Department of History****Turkish Republic History Department****Elazig – 2014, Page: XII + 106**

Turkish Independence War and Mustafa Kamal Ataturk are among the most remarkable objects in modern Azerbaijan historical researches. The reason of this high interest is not only resulted from the lack of analyses of this content during Soviet period Azerbaijan historical researches, but also welded from the necessity of profound analyses of Turkey-Azerbaijan relations in the first quarter of the twentieth century, support of Azerbaijani Turks to the Turkish Independence War and Azerbaijan and Nakhchivan objects in Ataturk's foreign policy. The new reports that the researches ascertained would be contributed to the development of the existed political, economical and military relations between two countries .

Chronologically this thesis work covers 1920-2013 years. It is possible to divide the period into two sub-periods: The period of The Soviet Union and the period after 1991 when Azerbaijan gained its independence. These two periods are different not only chronological point of view, but also its viewpoint to the constituent report, objective and method. The main objective of this thesis work is to ascertain the similar and different sides among occupied works and the viewpoints, the interest to the researches of Turkish Independence War and Ataturk in Azerbaijan historical researches in these two periods.

The relations between Turkey and Azerbaijan from the period when Azerbaijan gained its independency till today are concisely given,“ Turkey Republic researches”

and the researches about Mustafa Kamal Atatürk's life and activities are briefly touched in the first chapter of the thesis consisting of three parts.

In the second part of the thesis the researches of Azerbaijan historians about Turkish Independency War during Soviet Socialist Communist Unity and Atatürk are researched. In the Soviet period while studying Turkish Independence War both Azerbaijan and Soviet historians approached to the constituent problems of research topic under the influence of Soviet ideology and Soviet interests. At first sight, in Azerbaijan historical research of Soviet period, the casts of Soviet ideology and the structure of Turkey-Russia relations in 1919-1923, at the same time the relations between Soviet Socialist Communist Unity and Turkey are noticeable as the acts that affect the scientific part of the research. The other remarkable thing is literary, archive documents and the memories of people who lived in this period are used in restricted form, according to the prospect of researcher.

In the third chapter of the thesis the researches about the character of Mustafa Kamal Atatürk, Turkish Independence War after Azerbaijan gained its liberty are studied. Some parts of the researches handle the content directly, and some parts approach the issue indirectly. The difference between studying writings and the researches is its contribution to the relations of two countries, the usage of all approachable sources, consisting of the illuminating of Azerbaijan-Turkey relations as objective as possible during Atatürk period.

The scientific results of the researcher are shown in the conclusion of the thesis work.

Key Words: Atatürk, Turkish Independence War, Turkey, Soviet Union, South Caucasus.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BAĞIMSIZLIK SONRASI (1991) AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE AZERBAYCAN’ DAKİ TÜRKİYE İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR..... 4

1.1. Yeni Dönemde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri.....	4
1.1.1. Siyasi İlişkiler.....	4
1.1.2. Ekonomik İlişkiler	6
1.1.3. Kültürel İlişkiler	8
1.2. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan`da Türkiye Araştırmaları	10
1.2.1. Sovyet Dönemi ve Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Azerbaycan Tarih Araştırmalarında	10
1.2.2. Azerbaycan Tarih Biliminde Türk İstiklal Savaşı ve Mustafa Kemal Atatürk Çalışmaları.....	13
1.2.3. Azerbaycan`da Atatürk Merkezi - AzAtaM	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRKİYE MİLLİ KURTULUŞ HAREKETİ..... 23

2.1. Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi ve Mustafa Kemal Atatürk Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Araştırmalarında.....	23
2.1.1. Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarihçilerinin “Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi ve Atatürk”e Bakışını Etkileyen Faktörler	23
2.1.2. Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi ve SSCB Yardımları.....	27
2.1.3. Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Gelişimi Bağlamında M. K. Atatürk Katakteri	32
2.2. Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB-Türkiye İlişkileri Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Araştırmalarında	36

2.2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin İç ve Dış Politikası	36
2.2.2. Atatürk döneminde Türkiye-SSCB İlişkileri.....	43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. 1991 SONRASI AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ AZERBAYCAN, TÜRKİYE İLİŞKİLERİ	48
3.1. 1918-1920'li Yıllarda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Yeni Dönem Azerbaycan Tarih Araştırmalarında	48
3.1.1. 1918-1920'li yıllarda Türkiye – AHC ilişkilerinde “yardım” meselesi	48
3.1.2. Rusya – Azerbaycan İlişkileri ve Nisan 1920 İşgali	55
3.1.3. Türkiye – Rusya Yakınlaşması ve Azerbaycan Milli Devletçilik Problemi .	63
3.2. Azerbaycan SSC'nin Kurulmasından Sonraki Dönemde (1920-1930) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	75
3.2.1. Türkiye – Rusya Görüşmelerinde Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meselesi	75
3.2.2. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Sona Ermesi ve Türkiye'nin Tutumu	79
3.2.3. Nahçıvan Meselesi ve Türkiye'nin Yaklaşımı	83
SONUÇ	86
KAYNAKLAR	89
EKLER	99
Şekil 1. Azerbaycan SSC'nin bayrağı.	99
Harita 1. RSFSC temsilcisinin katılımı ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye arasında 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'nda sınırları gösteren harita.....	99
Harita 2. Azerbaycan SSC'nin inzibati yapısı (28.04.1920-1929).....	100
Harita 3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Temsilcilerinin Paris Barış Konferansı'nda önerdiği Güney Kafkasya Haritası. 19 Haziran 1919.....	100
Fotoğraf 1. Azerbaycan Milli Şurası'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzade.	101
Fotoğraf 2. Georgiy Vasilyeviç Çiçerin (1972-1936) SSC Dış İşleri Bakanı.....	102
Fotoğraf 3. Batı Cephesi Ziyaretinde İbrahim Ebilov ve Mustafa Kemal Paşa (Atatürk'ün Sağ Tarafında İbrahim Ebilov)	103
Fotoğraf 4. Doktor Rıza Nur.....	103
Fotoğraf 5. Nahçıvan Türk Şehitliği	104

Fotoğraf 6. Başbakan Nesib bey Yusifbeyli ve AHC'nin 4. Hükümetinin Üyeleri. 1919	104
Fotoğraf 7. Moskova Antlaşması'nın İmzalanması. 16 Mart 1921.	105
ÖZGEÇMİŞ	106

ÖN SÖZ

XX. yüzyılın birinci çeyreği, Azerbaycan tarihinin en ilginç ve tarihi dönüm noktaları ile zengin dönemlerinden biridir. Bu dönemde yaşanan önemli politik, askeri ve sosyo-ekonomik gelişmeler Azerbaycan tarihinde derin izler bırakarak, ülkenin sonraki dönemini ciddi surette etkilemiştir. Adı geçen dönem hem de çok çelişkilerle dolu, dinamik bir dönemdir. Asrın başlarında Çarlık Rusyası'na ve onun Azerbaycan'daki yerel sömürü düzenine karşı güçlü halk hareketi başlamış, bu süreç sonunda Azerbaycan halkı 1918 yılında bağımsızlığını kazanmayı başarmıştır. Ancak iki yıl kadar kısa süren bağımsızlıktan sonra, 1920 yılının nisan ayında Bolşevik ordularının işgali ile yeniden Rusya'nın sömürü düzenine dahil edilmiştir.

Bu dönemdeki gelişmeler, sadece iç gelişmeler, sadece Rusya-Azerbaycan ilişkileri bağlamında değil, Bolşevik Rusya, Güney Kafkasya cumhuriyetleri, Anadolu'da yaşanan gelişmeler, Azerbaycan'ın iç askeri ve politik yapısı, İtilaf devletlerinin bölgeye ilgisi çerçevesinde araştırılması gereken çok boyutlu olaylar zinciri ile incelenmesi gereken gelişmelerdir. Azerbaycan'ın 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesine ve Azerbaycan SSC-Türkiye ilişkilerine ışık tutan araştırmalar belli sayıda mevcut olsa da, öğrenilmeyen veya yetersiz öğrenilen meseleler hala çoğunluktadır. Diğer yandan artık bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da ülke tarihinin tüm dönemlerinin yeni yaklaşım tarzları ile incelenmesine ciddi önem verilmektedir.

Azerbaycan tarihinin önemli dönemlerinden biri sayılan XX. asrın birinci çeyreğine de yeni düşünce prizmasından yaklaşma ihtiyacı duyulmaktadır. Her hangi bir tarihi dönemi yeniden araştırırken, araştırmanın bilimsel olması için öncelikle bu tarihi dönemin öğrenilmesi düzeyi ile ilgili fikir oluşturmak, az incelenen ya da hiç araştırılmayan, tahrif edilen meseleleri ortaya çıkarmak, daha önce yapılan araştırmalar ve yazılan eserlerdeki görüşleri yeniden değerlendirmek, böylece araştırmacıların dikkatini bu konulara yöneltmek gerekmektedir.

Kısacası, uzak geçmiş ve uzak coğrafyalar bir tarafa, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan olaylar ve süreçler hakkında doğru bilgi alınabilecek çalışmalara büyük ihtiyaç vardır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra başlayan yeni süreçte ise daha çok 1990 yılından sonraki gelişmeler üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır. Oysa ki, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanan XX. yüzyılın başlarında

Azerbaycan`da yükselen milli uyanış, bu süreçte Türkiye`nin önemi, iki devlet ve iki ülkenin halkları arasındaki çokboyutlu ilişkiler, Anadolu Hareketi`ne Azerbaycan`ın yardımları, Azerbaycan`ın “bolşevikleştirilmesi” süreci, Azerbaycan SSC`nin “bağımsızlığı”nın korunması için Türkiye Cumhuriyeti`nin girişimleri gibi konular hem SSC, hem de yeni dönemde Azerbaycan tarih biliminde ciddi araştırma objesi oluşturmuştur. Araştırma konusunun benzer olmasına rağmen, metodolojik açıdan ciddi farklılıkların olması, SSCB dönemi ile bağımsızlıktan sonraki dönemdeki araştırmaları bir birinden keskin surette farklılaştırmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, hem SSCB yıllarında, hem de yeni dönemde Azerbaycan`da tarih araştırmalarındaki Türkiye Milli Kurtuluş Savaşı ve M. K. Atatürk ile bağlı yapılan araştırmaların incelenmesi, iki dönemin bakış açıları arasındaki benzer ve farklı cihetlerin neler olduğu ve bu farklılığın nelerden kaynaklandığının ortaya konumlanmasıdır.

Azerbaycan ve Türkiye`nin ortak tarihi gerçeklerine katkı sağlamak amacı taşıyan bu çalışmanın teorik çerçevesinin oluşturulması, kaynakların elde edilmese ve yazım aşamasında verdiği destek ve gösterdiği yardımlardan dolayı çok değerli hocalarım Prof. Dr. Erdal Açıkse`e, Prof. Dr. Hasanbala Sadıgov`a, Dr. Asim Memmedov`a ve Bahtiyar Maharremov`a derin teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser.
a.g.m.	: adı geçen makale.
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.
AK(b)P	: Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi.
AKDTYK	: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
AR MDA	: Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi.
AR Pİİ SSA	: Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi.
AR SPİH DA	: Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler, İctimayi Hareketler Devlet Arşivi.
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi.
AzAtaM	: Azerbaycan`da Atatürk Merkezi.
BTC	: Bakü – Tiflis – Ceyhan.
BYEGM	: Basın, Yayın, Enformasyon Genel Müdürlüğü.
Çev.	: Çeviren.
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
Edt.	: Editör.
f.	: fon.
MYK	: Merkez Yönetim Kurulu.
NATO	: North Atlantic Treaty Organization.
RK(b)P	: Rusya Komünist (bolşevik) Partisi.
RSFSC	: Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti.
s.	: sahifa.
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.
OİMDA	: Oktyabr İnkılabı Merkezi Devlet Arşivi.
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
TDK	: Türk Dil Kurumu.
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı.
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TKF	: Türk Komünist Fırkası.
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon.
TSFSC	: Transkafkasya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
TÜDEV	: Türk Devlet ve Toplumlarının Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı.
v.	: varaka.
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu.

GİRİŞ

Azerbaycan tarih biliminde objektif ve subjektif nedenlerden dolayı çözümünü bekleyen çok sayıda ciddi problem mevcuttur. Marksist-Leninist metodoloji çerçevesinde ele alınmış problemlerin milli bilimsel yaklaşım esasında yeniden araştırılması, bu konuların incelenmesinin güçlendirilmesi, tarihi olaylara, onun çeşitli problemlerine objektif açıdan yaklaşılmaya büyük ihtiyaç oluşturmaktadır.

Azerbaycan tarihinin yeniden araştırılmasına ihtiyaç duyulan konularının başında XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında yaşanan olaylar önemli yere sahiptir. Bu dönemin objektif bir biçimde yeniden araştırılması çok sayıda yeni bilginin ortaya çıkması ile sonuçlanacaktır. Azerbaycan tarih araştırmalarında Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk ile bağlı yapılan çalışmalar 1918-1923 yıllarında yaşanan gelişmelerin aydınlatılması açısından büyük önem taşımaktadır.

XX. yüzyılın başlarında gerçekleşen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri iki devlet ve kardeş halk arasındaki tarihi, dini, etnik yakınlığı göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu konuda şimdiye kadar yapılan incelemeler dönemi her yönden aydınlatmaktan daha çok uzak olsa da, konu ile ilgili çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Bu da kuşku yok ki, sevindirici bir gelişmedir.

Araştırma konusunu oluşturan meselelerle ilgili ister Sovyet, isterse Azerbaycan SSC, isterse de çağdaş Azerbaycan tarih biliminde çok sayıda araştırma yapılsa da, bu dönemle ilgili hala ortaya çıkarılması gereken çok sayıda karanlık nokta bulunmaktadır. Özellikle SSCB döneminde uzun süre Türk İstiklal Savaşı ve Mustafa Kemal Atatürk ile bağlı hakim ideolojinin taleplerine hizmet edecek eserlerin yazılması araştırmacılar karşısında duran başlıca görev olmuş, yapılan çalışmalar Komünist Parti'nin ve Sovyet çıkarlarına hizmet etmiş, dolayısıyla objektif olmayan sonuçlar ortaya çıkmıştır.

1991 yılından sonra ise, ister Türkiye Cumhuriyeti'nin değişik dönemleri, Türk toplumunun değişik özellikleri, isterse de M. K. Atatürk ve İstiklal Savaşı ile ilgili Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlayacak çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler, kullanılan kaynaklar ve elde edilen sonuçların bilimsellik düzeyi açısından Azerbaycan SSC dönemi ile ciddi farklılıklar göstermektedir. Tez çalışmasının metodolojik temelini bilimsel objektiflik, tarihilik, konunun karşılaştırmalı analizi ve eliştirel analiz yöntemi ile öğrenilmesi oluşturmaktadır. Çalışmada 1950-80'li yıllarda Azerbaycan SSC'de, 1991'den sonra ise

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde "Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk" konulu araştırmalar ele alınmıştır. Tarihi olay ve sorunlara taraflı veya nefret ile değil, tarafsız ve objektif bakış açısı ile yaklaşmış, mantıksal yöntemlerin yanı sıra, tarihi tasfir yönteminden de yararlanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Türk İstiklal Savaşı ve Mustafa Kemal Atatürk karakterinin Azerbaycan tarih araştırmalarında öğrenilme düzeyinin belirlenmesi tez çalışmasının başlıca amacıdır. Bu amaca ulaşmak için aşağıdaki görevler karşıya konulmuştur: ister Sovyet döneminde, isterse de bağımsızlıktan sonraki dönemde konunun öğrenilme düzeyini aydınlatmak; konunun incelenmesi ile ilgili arşiv belgelerinden yararlanmakla, yeni tarihi uygulama ve kaynakları literatüre dahil etmek; bahsedilen dönemde mevcut olan iç, bölgesel ve küresel konjonktürün araştırma konusuna ve araştırmaya etkileri; Azerbaycan'ın bağımsızlığının sona ermesine neden olan gelişmeleri açığa çıkarmak ve Azerbaycan tarihinin bu karanlık dönemini objektif incelemek; Sovyet dönemi ile yeni dönemde konu ile ilgili yapılan çalışmaların hem yöntem, hem de amaç olarak benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak.

Araştırmanın Önemi

1920-1930'lu yıllar Azerbaycan tarihinde çelişkili bir dönem olduğundan, o dönemin gelişmelerini doğru, tarafsız bir biçimde araştırmak ve ortaya çıkarmak yolunda gelecekte yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulduğundan, bu tez çalışması bu doğrultuda başarılı bir adım olarak görülebilir. Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk ile ilgili yapılan bilimsel araştırmalar Azerbaycan tarihinin bu döneminin de aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Sovyet döneminde konu ile ilgili yapılan çalışmalar dönemin gelişmelerini objektif olarak ışıktandırmaktan çok uzaktır. Yeni dönemde yapılan çalışmalar, başvuru kaynakların çokluğu ve çeşitliliği bu savı net bir biçimde desteklemektedir. Günümüzde Türk İstiklal Savaşı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Anadolu Hareketi, SSCB-Türkiye ilişkilerinde Azerbaycan meselesi ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmış, her geçen gün bunlara yenileri eklenmektedir.

Bu çalışma Türk tarih bilimcilerinin Azerbaycan'da İstiklal Harbi ve Atatürk araştırmaları ile ilgili başvurabilecekleri bir kaynak niteliği taşıyacaktır. İncelenen

eserlerin çokluğu ve araştırma konularının rengarenkliği Azerbaycan`da bu konuya ne kadar büyük ilgi duyulduğunun bariz göstericisidir.

Yöntem

Öncelikle, konunun incelenme düzeyi ile ilgili bilgi sahibi olmak için, Azerbaycan ve Türkiye`deki kütüphanelerden değişik dönemlerde yayımlanmış süreli ve süresiz yayınlar elde edilmiştir. Araştırma konusunun sınırlarının belirlenmesi açısından bu konuda ister Sovyet dönemi, isterse de bağımsızlıktan sonraki dönemde Azerbaycan`da yayımlanan bilimsel çalışmaların okunmasına belirli süre ayrılmıştır. Faydalanılan kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında çalışmanın içindekiler bölümü oluşturulmuştur.

Çalışmanın bilimsellik düzeyi ve araştırmacının tarafsızlığı açısından literatür taramasının yanı sıra, araştırma konusu ile ilgili arşiv belgelerinin ve döneme tanıklık eden şahitlerin hatıralarına ulaşılması da büyük önem taşıyor. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi, Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Dökümanlar (Senedler) Arşivi, Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimayi Hareketler Devlet Arşivi gibi arşivlerde yer alan belge ve dokümanların incelenmesine de önem verilmiştir.

Konunun araştırılmasına 1920`li yılların başlarında Türkiye, Azerbaycan ve Bolşevik Rusya`da önemli görevlerde bulunmuş şahsiyetlerin şahsi işlerinde toplanılan belgelerin, mektupların, yazdıkları hatıraların da eklenmesi, konunun daha derinden araştırılması ve gelişmelerin sebeplerinin daha iyi anlaşılmasına imkan vermiştir.

Azerbaycan tarih araştırmalarında Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk`le bağlı yapılan araştırmalar iki döneme ayrılarak incelendiği için, her bir dönemin kendine özgü özellikleri ve bu özelliklerin araştırma sonucuna etkisi dikkate alınmıştır. Ayrıca ister SSC, isterse de bağımsızlıktan sonraki dönemde konu ile ilgili yapılan araştırmalar “karşılaştırmalı tarihi yöntemle” kıyaslanmış, böylece benzer ve farklı özellikler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma daha çok araştırma niteliğinde olsa da, elde edilen bilgiler Türkiye Cumhuriyeti araştırmaları, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ile ilgili yapılacak araştırmalarda dikkate alınacak öngörülerde de bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BAĞIMSIZLIK SONRASI (1991) AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ Ve AZERBAYCAN' DAKİ TÜRKİYE İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

1.1. Yeni Dönemde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri

1.1.1. Siyasi İlişkiler

Tarihi kaynaklar Türkiye ile Azerbaycan arasında diplomatik ilişkilerin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde kurulduğunu ve elçilikler düzeyinde devam ettiğini gösteriyor. Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra, bu bağımsızlığı ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuş, Bakü'nün merkezinde kardeş ülkenin büyükelçiliği çalışmaya başlamıştır.

23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin (Parlamentosu) olağanüstü oturumu “Azerbaycan SSC'nin Egemenliği Hakkında” Anayasa Akti'ni kabul etmiş ve bu gelişmeden sonra dünya devletleri ile doğrudan ilişkiler kurulmuştur. Bu devletlerin başında ise, kuşkusuz ki, Türkiye Cumhuriyeti geliyordu. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, 9 Kasım 1991'de Türkiye Cumhuriyeti ilk olarak yeni cumhuriyetin bağımsızlığını tanımış, 14 Ocak 1992 tarihinde iki devlet arasında diplomatik ilişkiler resmi olarak başlamıştır.

Türkiye'nin merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan'a 1-3 Mayıs 1992'de gerçekleştirdiği ziyaret zamanı imzalanan Ortak Beyanname, iki ülke arasında bugün var olan stratejik işbirliğinin temelini koymuştur. İki ülke lideri arasında yapılan görüşmeler ve Ortak Beyanname karşılıklı ilişkilerin temel ilkelerini ve gelişme perspektiflerini belirlemiştir. Türkiye, bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu yöndeki çabalarını destekleyerek, iki ülke arasında çokboyutlu ilişkilerin geliştirilmesine büyük yardım göstermiştir.¹

Azerbaycan egemenliğini kazandıktan sonra, yeni devletin milli çıkarlarına cevap verecek çokyönlü dış politika doktrininin oluşturulması ihtiyacı ortaya çıktı. Oluşturulacak doktrinde Yakın ve Orta Doğu'nun Azerbaycan'la çeşitli düzeylerde tarihi bağlılığı, etnik, dini ve kültürel yakınlığı olan ülkelere özel yer verilmesi kaçınılmazdı. Gelecek Azerbaycan devletçiliği için çok mühim sayılan bu misyonun

¹ Ali Hasanov, Çağdaş Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan'ın Dış Politikası, “Azerbaycan” Yayınları, Bakü, 2005, s.565.

esas ağırlığı Azerbaycan'ın merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in üzerine düşüyordu. Onun liderliği ve katkısı ile Azerbaycan Cumhuriyeti yalnız kendisinin Batı eğilimli siyasal doktrinini oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda siyasal komplementarizm ilkelerine dayanarak tarihi, dini, kültürel bakımdan yakın olduğu Doğu ülkeleri, ilk başta ise Türkiye gibi milli ve dini bakımdan yakın olan ülkelerle sıkı ilişkiler geliştirdi.²

SSCB'nin dağılması, yeni bağımsız devletlerin dünyada yerini alması ile Batılı devletler Türkiye'nin bu devletler ve halklar arasında nüfuz kazanmasına, etnik-dini yakınlıktan yararlanarak kendi etrafında birleştirmesine ve böylece Avrupa'da konumunu daha da kuvvetlendirmesine yol veremezdi. Bu nedenle, Türkiye'nin Kafkasya'da, Orta Asya'da "NATO'nun genel çıkarlarını korumak" adı altında birkaç yıl önce desteklenen serbest ve tekbaşına faaliyetleri kısa süre sonra destek görmemiştir.³

Azerbaycan, Türkiye için Kafkasya'da olduğu kadar, hem de Orta Asya ve Hazar havzasında diğer devletlerle, özellikle Türk devletleri, İslam dinine mensup halklarla ilişki kurmak için önemli bağlantı rolünü oynayabilir.

Birçok tarih bilimci, politikacı, siyaset bilimci Azerbaycan'ın Türkiye için Müslüman-Türk dünyasının "giriş kapısı", Türkiye'nin ise Azerbaycan için Avrupa "kapılarının anahtarı" olduğu yönünde düşünceler ileri sürmüşler. Belirli zaman kesiminde bu düşüncelerle belki razı olmak mümkündü. Fakat şimdi durum biraz farklıdır. Günümüzde Azerbaycan-Avrupa ilişkileri aracısız, doğrudan kurulan ilişkiler yolu ile yürütülüyor. Azerbaycan'ın Türkiye için Müslüman-Türk dünyasına "giriş kapısı" olması fikrine gelince ise, belirtmek gerekiyor ki, Azerbaycan'ın Merkezi Asya'nın Türk devletleri ile ikili ilişkilerini gözden geçirirken bu devletlerin Azerbaycan'la ilişkilerinin hala istenilen düzeyde olmadığı açıkça görülüyor.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve iki ülkenin işbirliği, karşılıklı güven duygusunun her geçen gün artması sonucu kısa, fakat zengin tarihi gelişme kaydetmiş, bugün artık stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır.⁴

² Haydar Aliyev ve Doğu, Edt: Allahverdiyev G, Sultanzade V, Cilt 1, "Tural-E" NPM Yayınları, Bakü, 2002, s.4.

³ A. Hasanov, a.g.e., s.562.

⁴ Sevinç Ruinten, Azerbaycan Türk Devletleri ile Siyasi İlişkiler Sisteminde (XX yüzyılın 90'lı yılları), Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2005, s.28-29.

1.1.2. Ekonomik İlişkiler

Türkiye, XVIII. yüzyıldan itibaren yönünü Batı'ya doğru çevirmiş, özellikle Soğuk Savaş döneminde bazan kendi çıkarlarına ters düşse bile, toptan Batılı devletlerin arkasından gitmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra yeni dünya düzeninde yeni arayışlar ve alternatifler tüm ülkeler tarafından değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye doğusunda yaşanan yeni gelişmelere kayıtsız kalmamış, Azerbaycan'dan başlayarak Türk dünyası ile ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramıştır.

Türkiye için Doğu'nun değeri ve önemi jeopolitik anlamda Batı ile kıyasla giderek artmaya başlamıştır. Çünkü Doğu'da yeni enerji kaynakları ortaya çıkmış, yeni jeopolitik güç merkezleri oluşmaya başlamış ve aynı zamanda geleceğin ekonomik zenginlikleri ve pazarları gelişmeye başlamıştır.

Aşağıda belirtilen özelliklerine göre Avrasya'nın jeopolitik bakımdan en önemli ülkelerinden biri olan Azerbaycan Türkiye için ayrı bir öneme sahiptir:

1. Azerbaycan, Hazar bölgesi ve Orta Asya enerji kaynaklarına ulaşmak için kilit konumdayken, Hazar havzasından ve Orta Asya'dan batıya açılan ve açılacak enerji koridorlarının geçeceği coğrafi bölge olarak da önemini daha da arttırmıştır. Buna örnek olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattını gösterebiliriz;
2. Azerbaycan, Asya-Avrupa tarihi ipek yolunun alternatifsiz geçiş ülkesidir;
3. Azerbaycan, Orta Asya ve Orta Doğu'ya doğru jeopolitik genişleme politikalarına lojistik destek vermek becerisi ile ön plana çıkmaktadır.

Azerbaycan'ın devlet egemenliğini tanıyan ilk devlet olan Türkiye'nin bu ülke ile olan ekonomik ilişkileri sağlam hukuki temel üzerine inşa edilmiştir. 1992-1995 döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı ortalama 116 milyon dolar hacminde olmuştur. Aynı dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye gerçekleştirdiği yıllık ortalama ihracatı 24 milyon dolar gibi düşük düzeyde kalmıştır. Bu düşük verilerin oluşmasında etkili olabilecek nedenleri aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür: SSCB'nin 70 yıl boyunca yürüttüğü sömürü politikası sonucunda Türk cumhuriyetleri toplumsal ve ekonomik bakımdan çok geri kalmış ve Rusya'nın hammadde deposu görevini görmüşler.⁵ Bu politika sonucunda Azerbaycan'da sanayileşme süreci çok zayıf ilerlemiş ve kendi yurttaşlarının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Azerbaycan

⁵ Dünyamalı Veliyev, "Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği: Sorunlar, Perspektifler", *Avrasya Dosyası Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2001, s.88.

1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra, kendi-kendine yeterli düzeye gelmek için ekonomik kalkınma hamlesi başlatmıştır. 1991-1995 döneminde Azerbaycan ekonomisi % 60'lık bir daralma yaşamış, üretim oranı gerilemiş, ekonomik denge bozulmuş, ulusal para değer kaybemiş ve hiperenflasyon yaşanmıştır. Bunun dışında, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgal etmek için başlattığı savaş da ülke ekonomisinin seyrini olumsuz etkilemiştir.

1996-2000 döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yıllık ortalama 273 milyon dolar (1992-1995 dönemine oranla 2.35 defa fazla) düzeyde olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı ise 57.5 milyon dolar (bir önceki döneme oranla 2.31 defa fazla) olmuştur. Türkiye'nin 1998 yılı ihracatında Azerbaycan'ın payı 1.22%, ithalatında ise %0.12 oranında kalmıştır. 2000 yılında Türkiye'nin genel ihracatında Azerbaycan'ın oranı % 0.84, genel ithalatında ise % 0.16 olmuştur.⁶ Diğer taraftan, 1998 yılında Azerbaycan'ın dış ticaretinde Türkiye'nin payı % 21 civarında olmuş, bu oran 1999'da % 11, 2000 yılında ise % 8'e kadar gerilemiştir. Başka bir ifade ile, Azerbaycan-Türkiye ticari ilişkileri diğer ülkelerle olan ilişkileri de dikkate alırsak, yeterli düzeyde gelişmemiş ve 1998-2000 yılları arasında diğer ülkelerin Azerbaycan'la olan dış ticaret hacminden geri kalmıştır.

2001-2005 döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yıllık ortalama 336 milyon dolar düzeyinde olmuştur. Aynı dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı ise, yıllık ortalama 133 milyon dolar olmuştur. Özellikle, BTC petrol hattı faaliyete başladıktan sonra Azerbaycan'ın Türkiye'ye 270 milyon dolar düzeyine ulaşan ihracatı, 1992-2005 yılları arasında en yüksek gösterici olmuştur.⁷ BTC boru hattının maliyeti 3.9 milyar dolar, uzunluğu 1768 km olup, bu hattın 443 km'si Azerbaycan'dan, 249 km'si Gürcistan'dan ve 1076 km'si Türkiye'den geçmektedir. Bu ülkeler varil başına 12-17 cent transit geçiş geliri elde etmektedir. Ağustos 2002'de inşaatına başlanan bu boru hattı 13 Temmuz 2006'da resmen hizmete girmiştir.

2006-2011 yıllarında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yıllık ortalama 3.4 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir.⁸ Aynı dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı ise yıllık ortalama 2.1 milyar dolar düzeyinde olmuştur. Bu veriler iki ülke

⁶ Tayfun Atmaca, Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan, USAM Yayınları, Ankara, 2004, s.154.

⁷ Emin Çarıkçı, "Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve İşbirliği İmkanları", *İşveren Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, 2005, s.8.

⁸ Gündüz Haydarov, Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerinin Muasir Vaziyeti ve İnkişaf Perspektifleri, ADİÜ Yayınları, Bakü, 2011, s.13.

arasındaki ticari ilişkilerin bir önceki beş yıllık dönemle kıyaslanamayacak kadar geliştiğini açıkça gösteriyor.

İkili ilişkilerin geliştirilmesi için ekonomik alana özel önem verilmesi gerekiyor. İki ülke arasında ekonomik işbirliğinin yüksek düzeyde yönetilmesine ihtiyaç vardır. Özellikle iki ülkedeki küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında daha yakın işbirliğinin kurulmasına giderek daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. İşadamlarının karşılıklı ortak sermaye yatırması için ortaya çıkan masrafların aşağı çekilmesi, bürokratik engellerin aradan kaldırılması, verimliliğin artırılması gerekiyor ki, bunun sağlanması durumunda iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde büyük canlanmanın yaşanması öngörülebilir.

1.1.3. Kültürel İlişkiler

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler de daima gelişme göstermiştir. Bu konuda en çok eğitim, kültür, dışişleri ve içişleri bakanlıklarının yetkili daireleri, YÖK, TÜRKSOY, TRT, DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı), BYEGM (Basın, Yayın, Enformasyon Genel Müdürlüğü), AKDTYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) gibi kurumların ve TÜDEV (Türk Devlet ve Toplumlarının Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı), TKAE (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü), TDAV (Türk Dünyası Araştırma Vakfı) gibi sivil toplum örgütleri faaliyet gösteriyor.

Milli eğitim alanında da çalışmalar sürekli devam etmektedir. Azerbaycan'la Türkiye arasında milli eğitim alanındaki en önemli çalışma “Büyük Öğrenci Projesi”dir. Sadece 1998 yılının Ağustosundan itibaren Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin sayısı 2570 kişidir. Bu öğrencilerden 1100'ü Türkiye'den burs almıştır. İki kardeş ülke arasında elde edilen anlaşmanın sonucunda Türkiye'nin Azerbaycan'a gösterdiği eğitim ve öğretim yardımı bu kadarla da sınırlı kalmamıştır.

AKDTK ile koordineli olarak çalışan TTK çalışmalarında Azerbaycan'a, Kafkasya'ya özel önem veriyor. XII. Türk Tarih Kongresi'nin çalışmalarında Azerbaycanlı bilim adamları da yer almış, kongre bildirilerinin yer aldığı kitapta Azerbaycan'la ilgili geniş bilgiler toplanmıştır. Türk Dil Kurumu'nun Türk dünyası ile ilgili hazırladığı 37 kitabın hazırlanmasında Azerbaycanlı bilim adamları da katkı sağlamıştır. Ayrıca TDK ve TİKA Türk Dünyası'nın yaklaşmasına katkı sağlayacak “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü ve Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Gramerlerini Hazırlama Projesi”nde de Azerbaycan'lı bilim adamları yer almış ve bu proje Azerbaycan Türkçesi'ni de kapsamaktadır.

Atatürk Kültür Merkezi'nin kurduğu Araştırma Merkezleri arasında Nahçıvan Atatürk Araştırma Merkezi de bulunuyor. 9 Mart 2001'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev'in, Türk Dünyası'nın büyük önderinin adını taşıyan Azerbaycan Atatürk Merkezi'nin oluşturulması ile bağlı ferman vermesi, bu merkezin fahri başkanının kendisi olması ve lazımı çalışmaların kısa sürede tamamlanması kültürel ilişkilerin hızla geliştiğinin bariz göstergisidir.⁹

Tabii ki, yukarıda adları çekilen kurumların çalışmalarının kısa sürede sonuç vermesi çok zordur. Bu kurumlar birçok alanda – dil (alfabe, sözlük ve gramer), kültürel (tiyatro, sinema, edebiyat), tarih (ortak tarih perspektivi) vs. alanlarda büyük adımlar atmışlar.

Türk cumhuriyetlerinin eğitim alanında Türkiye'den yardım istemesi ve Türkiye'ye öğrenci gönderme talebine cevap olarak, Türkiye Cumhuriyeti 600'ü orta öğrenim, 1400'ü ise yüksek öğrenim olmakla, 1992-93 akademik yılında her cumhuriyete 2000 kontenjan tahsis etmişti. 1992-1993 akademik yılında Azerbaycan'dan Türkiye'ye 310 orta öğrenim ve 1293 yüksel öğrenim için öğrenci gönderilmiştir.¹⁰

Azerbaycan ve Türkiye kültürel ilişkilerinin gelişiminde Haziran 1992'de İstanbul'da 6 Türk devletinin kültür bakanlarının temelini koydukları Türkdilli Ülkelerin Kültür Bakanları'nın Daimi Konseyi önemli rol oynuyor.¹¹ Aralık 1992'de Bakü'de bu örgüte TÜRKSÖY adı verilmiştir. TÜRKSÖY'un resmi dili Anadolu Türkçesidir. 12 Temmuz 1993'de Almatı'da Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye tarafından TÜRKSÖY'un kurulması ile bağlı anlaşma imzalanmıştır. Sonralar Tataristan, Başkırdistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Tuva ve Haka Özerk devletleri örgüte dahil olmuşlar.

Günümüzde, sağlam temeller üzerine kurulan Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkileri daha da gelişmekte ve genişlenmektedir.

⁹ Haydar Aliyev ve Doğu, Cilt 3, s.342.

¹⁰ Ali Arslan, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından Türkiye'ye Gelen Öğrenciler (1992-1993), İÜ Yayınları, İstanbul, 1994, s.5.

¹¹ Haydar Aliyev ve Doğu, Cilt 3, s.344.

1.2. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan`da Türkiye Araştırmaları

1.2.1. Sovyet Dönemi Ve Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Azerbaycan Tarih Araştırmalarında

Araştırmacıların kanaatine göre, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin en kapalı, en az araştırılmış kısmı Azerbaycan SSC dönemidir. Betül Aslan “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)” eserinde yazıyor: “Halbuki, 1920-1922 yılları arasında TBMM ile Azerbaycan hükümeti arasında hem diplomatik, hem politik ve hem de ekonomik ilişkiler kurulmuştu. 1920 yılının sonunda TBMM Hükümeti Azerbaycan`da temsilcilik açmış, bir yıl sonra da Azerbaycan`ın temsilciliği Ankara`da açılmıştır. Azerbaycan bundan başka Kars, Trabzon ve Samsun`da konsolosluk açmıştır. Bu dönemde Azerbaycan, Türkiye Milli Kurtuluş Hareketine de olanakları el verdiği ölçüde maddi ve manevi yardım göndermeye çalışmıştır”.¹²

XX. yüzyılın başlarında mühaciret hayatı yaşamaya mecbur kalan birçok Azerbaycan aydını Türkiye`nin mefkure hayatında çok önemli rol oynamışlar. Ali bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve diğer Azerbaycanlı aydınlar Türkiye`nin sosyo-politik, kültürel yaşamına pozitif katkı sağlamakla birlikte, hem de Türkiye kamuoyunda Azerbaycan`la bağlı objektif bilginin oluşmasında büyük hizmet göstermişler.¹³

“Atatürk ve Nerimanov” eserinde Azerbaycan – Türkiye kültürel ilişkilerine de yer veren Prof. Dr. Şamil Gurbanov yazıyor: “Mustafa Kemal Paşa kendisi Nerimanov`a mektup yazmış ve borç para vermesini rica etmişti. Türkiye`nin elçisi Memduh Şevket bey 17 Mart 1921`de bu mektubu Nerimanov`a ulaştırmıştı. Nerimanov hemen 500 kg altın gönderdi. Bunun 200 kg`ı bütçe giderleri için ayrılıyor, geri kalan kısmı ise cari giderler için harcanıyor. Daha sonra Rusya`dan 10 milyon altın ruble gönderiliyor ve Türkiye`nin durumu biraz normalleşiyor. Nerimanov, Mustafa Kemal Paşa`ya yazıyordu: “Paşam kardeş kardeşe borç vermez, el tutar”.¹⁴

¹² Betül Aslan, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.15.

¹³ Mübariz Süleymanlı, Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerinde Mehmet Emin Resulzade`nin Rolü, *Çizgi Dergisi*, Sayı 8, 2003, s.24.

¹⁴ Şamil Gurbanov, Atatürk ve Nerimanov, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Aparatının Yayın Evi, Bakü, 2003, s.43.

Bununla bile, Azerbaycan SSC'nin Türkiye ile ilişkileri Moskova tarafından düzenlenen ilişkiler çerçevesinden kenara çıkamamış, yalnız ekonomik, kültürel ve insani nitelik taşımıştır.¹⁵

Mahir Abdullayev'in "Azerbaycan–Türkiye İlişkileri" adlı bilimsel çalışmasında 70 – 90'lı yıllarda Azerbaycan–Türkiye ekonomik, bilim-teknoloji, kültürel ilişkileri arşiv belgeleri, süreli yayınların desteği ile geniş çaplı ve kompleks şekilde araştırılmış, yorumlanmış, ilişkilerin şekilleri ve yönleri belirtilmiş, bu ilişkilerde Azerbaycan'ın yer almasının olumlu yanları, önemi ve perspektifleri ortaya konulmuştur. Aynı zamanda, Azerbaycan'ın geçmiş SSCB'nin üyesi olduğu dönemde Türkiye ile çokyönlü ilişkilerinde yaşanmış aksaklıklar gösterilmekle pratik tavsiyeler verilmiştir.¹⁶ Yazarın "Uluslararası İlişkiler Tarihi (XX. asr)" kitabında da bu konuda değerli bilgiler bulunmaktadır.¹⁷

İngilab Kerimov'un "Azerbaycan–Türkiye Tiyatro İlişkileri" kitabında iki halk arasında tiyatro ilişkilerinin tarihi araştırılıyor. Bu eserde Azerbaycan–Türkiye sahne ustalarının dostluğuna, karşılıklı turnelerine geniş yer ayrılmış, 1908 yılından başlayarak Türk yazarlarının eserlerinin Azerbaycan tiyatrosunda gösterime girmesi, ayrıca Azerbaycan yazarlarının Türkiye tiyatrolarında sahnelenen eserleri ile bağlı geniş bilgiler bulunuyor. Yazar kitapta yerine göre kültür ve sanatın diğer alanlarındaki ilişkilere de dokunmaktadır.¹⁸

İrade Resuli'nin "Dramaturgiamızda Türkiye" eseri Azerbaycan–Türkiye edebi-kültürel ilişkilerine, özellikle XX. yüzyıl Azerbaycan dramasında Türkiye konusuna geniş yer vermiştir. Eserde incelenen konunun güncelliği her şeyden önce Azerbaycan–Türkiye kültürel ilişkileri alanındaki eksikliği belirli ölçüde azaltmaya hizmet ediyor. Bu eserde, özellikle, edebi ilişkilerin bu yönü ilk defa bir tarih araştırmasına konu olmuş ve tamamen yeni bilimsel materyal bazında araştırılmıştır.¹⁹

Samire Memmedova'nın yazdığı "Azerbaycan'da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Araştırmaları (1941–2003)" adlı kaynak taramasında Azerbaycanlı

¹⁵ Ruinten, a.g.e., s.21.

¹⁶ Mahir Abdullayev, Azerbaycan – Türkiye İlişkileri, Mütercim Yayınları, Bakü, 1998.

¹⁷ Mahir Abdullayev, Uluslararası İlişkiler Tarihi (XX yüzyıl), ABU Yayınları, Bakü, 2003.

¹⁸ İnkilab Kerimov, Azerbaycan – Türkiye Tiyatro İlişkileri, Nağıl Evi Yayınları, Bakü, 2000.

¹⁹ İrade Resuli, Dramaturgiamızda Türkiye, "Tural-E" NPM Yayınları, Bakü, 2001.

tarihçilerin ve yazarların Azerbaycan`da ve yurt dışında Türkiye ve Atatürk`e ait süresiz yayın kısmında yayımlanmış eserleri gerçek bilgiler toplanmıştır.²⁰

Jale Kurbanova ve Musa Piriye`in yazdıkları “Azerbaycan–Türkiye İlişkileri (1920–1922)” kitabında konu ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.²¹

Azerbaycan – Türkiye kültürel ilişkileri ile ilgili bazı meseleleri salt kulturoloji açıdan araştırmış Mübariz Süleymanlı`nın eserlerinde - “Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerinde Mehmet Emin Resulzade`nin Rolü”²², “İran Türklerinin Türk Dünyası ile Medeniyet Köprüsü: Ali Kafkasyalı`nın “İran Türk Edebiyatı Ontolojisi” eseri,<sup>23</sup> “Çağdaş Türk Düşünce Tarihinden: Cemil Meriç Yaradıcılığı Azerbaycan`da”²⁴, “Osmanlı ve İran Türklüğü (Mehmet Emin Resulzade`de İran Türkleri)”²⁵ adlı makalelerinde konu ile ilgili problematik tahliller ağırlık oluşturmaktadır.

“Müdrük Atatürk” kitabında S. A. Nezerli büyük önderin mücadele dolu karmaşık hayatında gözlemlenen gerçek ve ibretimiz olayları, süreçleri, sohbetleri, hareketleri, cevapları vs. edebi hikayeler şeklinde kaleme almıştır.²⁶ Eldar İsmayıl`ın “Türkün Kurtarıcısı” adlı kitabında Atatürk`ün hayat yolundan bahsediliyor, onun katiyetli tutumundan, dizlerinin üstüne çöktürülmüş Türkiye`yi ayağa kaldırarak, dünyanın gelişmiş devletleri sırasına yükseltmesinden konuşuluyor.²⁷

Yukarıda adlarını çektiğimiz ve eserlerine kısaca dokunduğumuz araştırmacıların dışında, Türkiye ile ilgili konulara dolunulan onlarla çalışmaya her yıl yenileri eklenmektedir. Bu sürecin devam etmesi iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine, en önemlisi ise daha yakından öğrenilmesine katkı yapmaktadır.

²⁰ Samira Memmedova, Azerbaycan`da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Araştırmaları (1941 – 2003), Kaynak Taraması, AzAtaM Yayınları, Bakü, 2003.

²¹ Jale Kurbanova, Musa Piriye, Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1920-1922), Orhan Yayınları, Bakü, 2003

²² Süleymanlı, a.g.m., 2003.

²³ Mübariz Süleymanlı İran Türklerinin Türk Dünyası ile Medeniyet Köprüsü: Ali Kafkasyalı`nın “İran Türk Edebiyatı Antolojisi” Eseri, ADMİU Yayınları, Bakü, 2003.

²⁴ Mübariz Süleymanlı, Çağdaş Türk Düşünce Tarihinden: Cemil Meriç Yaradıcılığı Azerbaycanda, ADMİU Yayınları, Bakü, 2004.

²⁵ Mübariz Süleymanlı, “Osmanlı ve İran Türklüğü”, “Tarihte Doğu-Batı Çatışması”, *Sosyoloji Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2005.

²⁶ Sefalı Nezerli, Müdrük Atatürk, Nurlan Yayınları, Bakü, 2006.

²⁷ Eldar İsmayıl, Türkün Kurtarıcısı, Nurlan Yayınları, Bakü, 2005.

1.2.2. Azerbaycan Tarih Biliminde Türk İstiklal Savaşı Ve Mustafa Kemal Atatürk Çalışmaları

Sovyetle Birliği döneminde Azerbaycan – Türkiye ilişkileri tüm alt sistemleri ile birlikte tahrif edilmiştir. İstiklaliyetini, ulus olarak varlığını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı bir dönemde Azerbaycan Türklerinin Türkiye’den yardım istemesi sebebi ile Osmanlı Ordusu ve Azerbaycan gönüllülerinden oluşan “ Kafkas İslam Ordusu”nun Azerbaycan halkına yaptığı yardım Sovyet tarihçileri tarafından insafsızca işgal olarak değerlendirilmiştir.²⁸

Bunun tam anlamıyla tersi yaklaşım benimseyen başta Mehmet Emin Resulzade olmakla mühacir Azerbaycan aydınları konuyu tarafsız ve doğru biçimde araştırmış, bu konuda değerli eserler yazmışlar. Bu nedenle de, Sovyetler Birliği döneminde M. E. Resulzade, M. B. Mehmetzade, H. Baykara, E. Karaca gibi mefkure sahiblerinin kopya halinde dağıtılan eserleri “suç unsuru” içermesine rağmen, Azerbaycan aydınları arasında sevilerek ve büyük ilgi ile okunmuştur.²⁹

Uluslararası ilişkiler sisteminde AHC’nin konumunu araştıran M. Abdullayev, 28 Mayıs’ta Milli Şura’nın Azerbaycan’ın devlet egemenliği ile bağlı beyanname kabul ettiğini ve 16 Haziran’da Azerbaycan Milli Şurası ve geçici hükümetinin Gence’ye taşındığını yazıyor. 24 Haziran’da ise M. E. Resulzade başta olmak üzere Azerbaycan hükümet yetkilileri İstanbul’a gidiyor. Heyetin karşısında duran başlıca amaç Dörtler İttifakı’nın temsilcileri ve Kafkasya’da yeni kurulan devletlerin temsilcilerinin katılımı ile konferans düzenlemek, Osmanlı hükümeti ile bazı meseleleri istişare etmektir. İstanbul’da Azerbaycan heyeti önemli görüşmeler gerçekleştirdi ve istiklal beyannamesi görüşülen ülkelerin temsilcilerine takdim edildi. Azerbaycan heyetinin ricasını dikkate alan Osmanlı hükümeti 12 yıl vadeli 2 milyon Lira borç vermeği kabul etmiştir.

Sovyetlerin Kafkaslar’daki çıkarları ile Türkiye’nin Bolşeviklerden beklediği yardımın arasına sıkışan AHC’nin var olma savaşını konu alan çalışmalardan biri de Neriman Yakublu’nun “Azerbaycan’ın Milli İstiklal Mücadelesi ve Mehmet Emin Resulzade” eseridir. Bu çalışmada başvuru kaynaklarda yer alan tutarlı argümanlara dayanarak, AHC’nin iki taraf arasına sıkışmış bir durumda varlığını koruma mücadelesini konu almaktadır. Çalışmada Bolşevik ordularının Azerbaycan’ı işgal sürecinde Nerimanov gibi işbirlikçi yerli Bolşeviklerin ihaneti ile birlikte, Anadolu

²⁸ Mübariz Süleymanlı, “Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerinde Mehmet Emin Resulzade’nin Rolü”, s.25.

²⁹ Süleymanlı, a.g.m., s.24-26.

Hareketi liderlerinin tutumunun da AHC'nin çıkarlarına ters düştüğü belirtilmekte, fakat bu tutumun Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlara bağlandığı görülmektedir.³⁰ Elbette, Türkiye'nin durumu oldukça ağırdı ve İngilizlerin, Fransızların, Yunanların hücumlarına maruz kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri Osmanlı devleti ile "barış antlaşması"nı geciktiriyor ve Anadolu'yu paylaşmanın planlarını yapıyorlardı. N. Yakuplu eserinde Atatürk'ün Lenin'e gönderdiği mektuba istinaden Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevik ordusunun aslında Kafkasya'dan geçerek Anadolu Hareketi'ne destek için gideceğini belirtiyor.³¹

Moskova ise Türkiye'nin düştüğü bu durumdan yararlanmak ve yerli Bolşeviklerin ve Azerbaycan'daki Türk subaylarının yardımı aracılığı ile sinsi planlarını gerçekleştirdi. Halkı kandırarak, "Türkiye ölüm-kalım savaşı veriyor, Kızıl Ordu Türkiye'nin yardımına gitmek istiyor, fakat Müsavat hükümeti geçiş izni vermiyor" şeklinde yalan haberlerle kamuoyunu hükümete karşı kışkırtıyorlardı.³²

Azerbaycan'da bulunan Türklerin kendi yönetimlerinin doğrudan gösterişi ile Bolşeviklerle işbirliği yapmasını onaylayan belgeler de araştırmaya dahil edilmiştir. Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi çalışmalarına Türk subaylarının da destek verdiğini 1 Ağustos 1920 tarihli raporu da onaylamaktadır. Bu subayların başlıca görevi Türkiye'ye yardıma giden Bolşevik ordusuna engel töreden çıkaran "Müsavat" hükümetini devirmektir.³³ Bu süreçte özel gayret gösteren Halil Paşa'ya Mehmet Emin Resulzade şöyle demişti: "Etmeyin, bizi kendi halimize bırakın, yüz yıldan beri esareti altında bulunduğumuz Rusları biz daha iyi tanıyoruz. Onlar hile ile gelir, sonra bizi ezerler".³⁴ Sonradan Türkiye'nin istiklal mahkemesinde Halil Paşa'nın dostu Talat bey şöyle itiraf etmişti: "Halil Paşa ve arkadaşları da, Azerbaycan'da faaliyet gösteren muhalif partilere, birleşmelerini ve bu yolla Müsavat Partisi'nin kurduğu Nesib bey Yusufbeyli hükümetini devirebileceklerini tavsiye etmişler".³⁵ Fakat sonrasında gelişen olaylar gösterdi ki, Kızıl Ordu Türkiye'nin tutumundan bağımsız olarak Azerbaycan'ı işgal edecekti. Çünkü, Moskova Bakü petrolünden ve Çarlık Rusyası'nın sınırlarının ayakta kalması olunması amacından vazgeçmemişti.³⁶

³⁰ Neriman Yakublu, Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi, Bakü, 1999, s.42.

³¹ İstoriya mejdunarodniy otnoşeniy i vneşney politiki SSSR, Cilt 1, Moskova, 1986, s.92.

³² Yakublu, a.g.e., s.43.

³³ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s.136.

³⁴ Yakublu, a.g.e., s.43.

³⁵ Mehmetzade, a.g.e., s.136.

³⁶ Akif Aşırılı, Nerimanov'un Kremlin'de Katledilmesi, Nurlan Yayınları, Bakü, 2006, s.10.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin özellikle ilk yıllarını araştıran tüm araştırmacıların eserlerinde mutlaka bahsettikleri şahıslardan biri de Azerbaycan SSC'nin ilk lideri Neriman Nerimanov'dur. Bu ünlü Azerbaycanlı komünistin hayatını konu alan Hasan Hasanov çalışmasının bir bölümünde “Neriman Nerimanov'un Türkiye Siyaseti ve Türkçülük Mevkii” adı altında onun Türkiye ile ilgili tutumunu araştırmış ve bu konudaki önemli bilgileri toplamıştır. Türkiye'de yaşanan tüm güzel gelişmeler N. Nerimanov için hayli derecede önemli olmuştur. Nerimanov, Nisan 1921'de Mustafa Kemal Paşa'yı “Türkiye'nin istiklaliyeti uğrunda İtilaf üzerinde kazanılan büyük zafer dolayısıyla kutlamıştır. Bu kutlama mektupları yeni gelişmeler sonrasında bir kaç defa tekrar etmiştir. Mustafa Kamal Paşa da Nerimanov'un siyasetini beğenmiş ve desteklemiştir. İbrahim Ebilov Azerbaycan Dışişleri Komisarlığı'na yazdığı mektupta şöyle diyordu: “Mustafa Kemal Paşa Nerimanov'un önce Güney Kafkasya Federasyonu'nun, daha sonra ise SSCB MYK'nın Başkanı seçilmesi sebebi ile alkışlıyor”.³⁷

XX. yüzyılın başlarında Türkiye'nin sosyo-politik ve kültürel yaşamında ileri görüşlü Azerbaycan aydınlarının da çok büyük katkıları olmuştur. Aynı zamanda 1918'de Bakü'ye sadece Türk askerleri değil, hem de Türk şair ve yazarları gelmişler. Örneğin, “Azerbaycan” Gazatesi'nin 24 Ekim 1918 tarihli sayısında Ahmet Cavad Türk şair Ruşen Eşrefbey'in Bakü'ye geldiği haberini okucularına duyuruyordu. AHC'nin kurulmasından kısa süre sonra, Bakü'ye gelen İbrahim Şakir, Arif Üryan vb. Türk şairler de Azerbaycan halkının milli vatanseverlik duyguları ve bağımsızlık uğrunda mücadelesini coşkuyla mısralara dökmüşlerdi.³⁸

19 Temmuz 1920'de TBMM Hükümeti'nin temsilcilerinden oluşan heyet, Dışişleri Vekili Bekir Sami bey başkanlığında Moskova'yı ziyaret etti. Ziyaretin amacı iki ülke arasında dostluk ve kardeşlik antlaşmasının imzalanması için ikitaraflı görüşmeler yapmaktır. Rusya-Türkiye görüşmeleri iki taraf arasında varılan ilkin razılığa esasen Bakü'de yapılacaktı. Fakat G. Çiçerin Türkiye hükümetine 9 Aralık 1920'de nota vererek konferansta Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin de iştirak edeceklerini ilettiler. 19 Aralık 1920'de ise G. Çiçerin TBMM Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar'a nota göndererek, Rusya'nın dış politika komiserinin Moskova'dan ayrılmasının kesinlikle mümkün olmadığını belirterek, görüşmelerin Bakü'de değil,

³⁷ Hasan Hasanov, Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti, Elm Yayınları, Bakü, 2005, s.121-128.

³⁸ Resuli, a.g.e., s.14-15.

Moskova'da yapılmasını önermiş ve Türk heyetinin Ermenistan ve Novorossiysk üzerinden Moskova'ya ulaşabileceğini bildirmiştir. Rusya diplomasisi konferansa Azerbaycan ve Ermenistan'ı dahil ederek, bu devletlerin dış politikasını kontrol altında tutmak, Türkiye'ye karşı onları kendi tarafına çekmek, gelecekte Güney Kafkasya'ya yönelik düşüncelerini gerçekleştirmek için temel oluşturmaya çalışıyordu.

Moskova Konferansı'nda Azerbaycanlı ve Ermeni hükümet temsilcilerinin yer almasına Türkiye ve Azerbaycan diplomasisi nasıl tepki verdi? 26 Şubat 1921'de Behbut Şahtatinski Moskova'dan M. Hüseyinov'a şöyle yazıyordu:³⁹ “Türklerle Azerbaycan arasında anlaşma Bakü'de özel olarak imzalanacaktır”. Türkler konferansta Azerbaycan ve Ermenistan hükümet temsilcilerinin yer almasına karşı çıkıyorlar. Türk temsilciler Türkiye ile Azerbaycan arasında her hangi bir sorun bulunmadığını belirtiyor, Azerbaycanla anlaşmanın özel imzalanacağını belirtiyorlar. Ermenistan temsilcilerinin Moskova Konferansı'na katılmasına karşı çıkan Türk heyeti, buna gerekçe olarak iki taraf arasında imzalanan Gümrü Anlaşması'nın yürürlükte olduğunu belirtiyor, bu anlaşmadan imtina etmeyeceklerini açıklıyorlardı. Rusya ise Azerbaycan'la Türkiye arasında ayrıca bir anlaşma yapılmasına karşı çıkıyordu. Ruslar ilk manevra olarak, önce Azerbaycan'ın, sonra ise Ermenistan'ın temsilcilerini konferansta yer almasının karşısını almaya çalışmıştır. B. Şahtatinski mektubuna şöyle devam ediyor: “Ben şahsen konferansa Azerbaycan'ın katılmasına karşıyım. Çünkü ben Moskova'da hiçbir konuda katiyetle konuşamıyorum. Küçük ayrıntılarla Türklerin aleyhine gitmek bizim işimize gelmiyor. Ben Anadolu'da çok sayıda kombinasyon bekliyorum ve Azerbaycan'la hiçbir ilgisi olmayan sorunlarla bağlı Türklere karşı konferansta konuşursam çok şey kaybedebiliriz. Rusya Türklerle görüşmeleri dostluk ve kardeşlik çerçevesinde yürütüyor, ittifak oluşturmak için değil”.

Rusya ile görüşmeleri devam ettirmek için Şubat 1921'de Moskova'ya giderken, Türk heyeti Azerbaycan, Gürcistan, sonra ise Ermenistan'la anlaşma imzalamak isteğinde olsalar da, bu amaca ulaşamadı. Türk heyeti hatta Azerbaycan'la yedi maddeden oluşan anlaşma metni bile hazırlamıştı. Taslak metne göre, Doğu'yu kurtarmakta iki ülke birleşecek ve güçlerini emperyalizme karşı yönlendireceklerdi; bu amaçla Azerbaycan'a konuşlandırılacak Türk askerlerinin giderlerinin karşılanması işini Azerbaycan kendi üzerine götürecekti; Azerbaycan Doğu'da ulusal kurtuluş

³⁹ Fergane Hüseynova, Mustakillik Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Kültüroloji Aspektleri, Nurlan Yayınları, Bakü, 2007, s.46.

hareketlerine destek verecek, fakat halk isterse sovyet yönetim şekli benimsenecekti; Türkiye'nin rızası olmadan Azerbaycan İtilaf devletleri ile anlaşma yapmayacaktı; İtilaf tarafından saldırı olursa Türkiye Azerbaycan'a yardım gösterecekti; Türkiye Doğu'da askeri hareket yürüttüğü sürece Azerbaycan petrol ve petrol ürünleri ile Türkiye'yi temin edecekti. Fakat Bakü'deki görüşmelerden sonuç alınamayınca iki devlet arasında bu aşamada anlaşma imzalanamadı.⁴⁰

Ankara Hükümeti'nin Moskova'ya gönderdiği heyette TBMM milletvekili Yusuf Kemal, doktor Rıza Nur ve Ali Fuat bulunuyordu. 26 Şubat'ta başlayan görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921 tarihinde RSFSC ile Türkiye Cumhuriyeti arasında "Dostluk ve Kardeşlik" Antlaşması 16 madde ve 2 ek olmak üzere imzalandı.⁴¹ İşbu antlaşmayı Rusya tarafından G. Çiçerin ve C. Korkmazov imzaladılar.⁴² RSFSC MYK 20 Temmuz 1921'de, TBMM ise 31 Temmuz'da Moskova Andlaşması'nı onayladı ve onay belgeleri 22 Eylül'de Kars'da mübadele edildi.

Türkiye'nin ciddi ısrarları sonucu Ankara'da 22 Ekim 1921'de açılan Azerbaycan elçiliğinin misyon şefi İbrahim Ebilov Mustafa Kamal Paşa'ya güven mektubunu sundu. 18 Ekim'de temsilciliğin binasına Azerbaycan SSC bayrağı dikildi.⁴³ Bu vesile ile verilen resepsiyona Mustafa Kemal Paşa da katıldı. Bayrağı göndere çeken Mustafa Kemal Paşa konuşmasında şunları söylemişti: "Bence Türkiye ve Azerbaycan arasındaki samimiyet ve kardeşlik ilişkilerinin düzeyini açıklamaya lüzum yoktur. Bu kardeşçe ilişkilerin onaylanması ve kuvvetlendirilmesi için Azerbaycan hükümeti sayın İbrahim Ebilov'u bize büyükelçi olarak göndermiştir. Bu, çok başarılı bir seçimdir. Zira İbrahim Ebilov zati-alileri bu kardeşlik bağlarına ruhuyla sarılmıştır ve bizim için de büyük önemi haiz kendi misyonunu başarılı bir şekilde icra etmek için gereken tüm özelliklere sahip bir insandır".⁴⁴

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde müzakere edilen meselelerden biri Bolşevik işgalinden sonra mühaceret etmek zorunda kalan "Müsavat" hükümetinin üyeleri ve ulusalcı politikacıların Türkiye'de çalışmalarının yasaklanması ile bağlıydı.

⁴⁰ Abdullayev, a.g.e., s.137.

⁴¹ Bülent Şener, "Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları: Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s.182.

⁴² Yunus Zeybek, İmza Atanların Kaleminden Moskova Antlaşması, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı 18, 2010, s.22.

⁴³ Zarife Dulayeva, Atatürk'ün İmzası: "...Azerbaycan'ın Büyükelçisi'ne, Kardeşim İbrahim Abilov'a", *İrs Dergisi*, Sayı 7, 2013, s.37.

⁴⁴ Kemal Atatürk, İzbrannie Reçi i Vıstupleniya, Moskova, 1966, s.168.

Azerbaycan'ın Bolşevik yönetimi mühacerette faaliyet gösteren bu insanları tehlike kaynağı olarak görüyordu. Bu nedenle, ikili ilişkilerde Azerbaycan tarafı müsavatchıların faaliyetinin yasaklanması yada Türkiye'den sınırdışı edilmeleri yönünde talepte bulunuyordu.⁴⁵

Türkiye tarafı ise bulunduğu karmaşık uluslararası konjonktür gereği bu taleplerin bazılarını karşılamak zorunda kaldı. Bolşevik teröründen ve Türkiye'den sınırdışı edilmek tehlikesinden korunmak için birçok Müsavatçı Türkiye vatandaşlığını kabul etti, fakat onlar işgale karşı mücadelelerine son vermediler, tam tersi bu mücadeleyi değişik biçimlerde devam ettirdiler.

Azerbaycan–Türkiye ilişkilerinde Kars Konferansı önemli araştırma konularından birini oluşturuyor. Konferans arefesinde Rusya diplomasisi Güney Kafkasya cumhuriyetlerini Türkiye ile ikili değil, toplu antlaşma imzalamaya teşvik ediyordu. Bolşevik hükümeti, bu cumhuriyetlere baskı yaptığı yönünde izlenim oluşturmamak için bunu söz konusu devletlerin kendi eli ile gerçekleştirmeye çalışıyordu. Konferans 26 Eylül – 13 Ekim 1921 tarihleri arasında yapıldı. Konferansta Azerbaycan yönetimini Behbud Şahtatinski, Ermenistan hükümetini Askanaz Mravyan, Pogos Makinisyen, Gürcistan hükümetini Şalva Eliva, Aleksandr Svanidze, Türkiye hükümetini Kazım Karabekir Paşa, milletvekili Veli bey, Muhtar bey, Türkiye'nin Azerbaycan'daki yetkili temsilcisi Mahmut Şevket bey, Rusya'yı ise Yakov Ganetski temsil ediyordu. Konferansta açış konuşmasını yapan Kazım Karabekir Paşa konferansa başarılar diledi. Konferansın açılışında RSFSC temsilcisi Ganetski şu ifadeyi vurgulamıştır: “Buraya bir birinden daha fazla çıkar sağlamayı düşünen düşmanlar değil, barış içinde ve kardeşçe bir arada yaşamaya çalışan, barışçıl ve omuz omuza kendi ülkesi için çalışan ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım eden komşu halklar toplanmıştır”.⁴⁶ А.Н. хейфец. советская

Konferansta en önemli fikir ayrılığı oluşturan sorunlardan biri antlaşmanın tek, yoksa her bir cumhuriyet ile ayrıca imzalanması ile bağlı oldu. Bu meselede Türkiye'nin, Rusya'nın ve Güney Kafkasya devletlerinin çıkarları çatışıyordu. Türk diplomasisi Kafkasya devletlerinin bağımsızlığının korunması amacıyla her cumhuriyet ile ayrı antlaşma imzalamak niyetindeydi. Türkiye'nin bu önerisi Rus diplomatlarca kabul görmedi. Rusya, üç cumhuriyet ile tek antlaşmanın yapılmasını önerdi. Tarafların

⁴⁵ Abdullayev, a.g.e., s.139.

⁴⁶ Aleksandr Naumoviç Kheyfes, Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka 1921-1927 gg., Moskova, 1968, s.164.

tutumunun değişmemesi uzlaşmanın sağlanmasını engelledi. Kazım Karabekir Paşa Ankara yönetimi ile istişare ettikten sonra tutumlarının değişmediğini beyan etti. Uzlaşma Azerbaycan temsilcisi B. Şahtatinski'nin konuşması sonrası sağlandı. Onun konuşmasından sonra Kazım Karabekir Paşa geri adım attı ve Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra Güney Kafkasya'da oluşan yeni şartlardan habersiz olduğunu belirtti. 30 Eylül'de antlaşmanın imzalanması ile bağlı konsensus sağlandı. 13 Ekim 1921'de RSFSC'nin katılımı ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Türkiye arasında 20 maddeden ve 3 ekten oluşan Kars Antlaşması imzalandı.⁴⁷

Konferansta arabuluculuk rolünü üstlenen Rus diplomasisi aşağıdaki amaçlarına ulaştı:

- Bu antlaşma ile Bolşevik Rusya Güney Kafkasya'da siyasi amaçlarına ulaştı;
- Rus diplomasisi tanınmayan Bolşevik hükümeti için Türkiye'den yeni destek sağladı;
- Güney Kafkasya cumhuriyetlerini tek devlette birleştirme yolunda ciddi adımlar attı;
- Türkiye ile sınırlarını güvence altına aldı;
- Güney Kafkasya'da nüfuzunu ve egemenliğini güçlendirdi;
- Üç bölge ülkesini Türkiye'ye karşı koymak için çaba harcadı.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin 1920-1922 yıllarını kapsayan belge ve kaynakların araştırılması gösteriyor ki, iki ülke arasında bu dönemde diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Osmanlı Devleti ile AHC arasında diplomatik ilişkiler 1918-1920'li yıllarda zaten mevcut olmuştur. Bu yıllarda Bolşevik-Taşnak askeri birliklerinin Azerbaycan'da gerçekleştirdikleri soykırımın öcünü almış Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda yenilince, İtilaf ve onun müttefikleri olan devletler tarafından parçalandığı için bu sefer kendisi yardıma muhtaç duruma gelmiştir. Ülkenin parçalanarak İtilaf ile yandaşlarının yönetimine bırakılmasına kayıtsız şartsız rıza gösteren Osmanlı Padişahından farklı olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın askeri-politik düehası sonucunda tek lider etrafında birleşmiş vatansever kuvvetler İtilaf orduları ile tüm cephelerde mücadeleye başlamış ve Türkiye'nin ulusal egemenliğinin kurulması ile sonuçlanan zaferler kazanmıştır. Bununla bile, en üst düzeyde seferber edilmiş ülke dahili askeri-politik potansiyelin tükenmesinin karşısını alabilmek ve istiklal savaşını zaferle taçlandırmak için Mustafa Kemal Paşa başta olmakla, vatansever

⁴⁷ Dulayeva, a.g.e., s.37.

kuvvetlerden oluşan TBMM hem siyasal, hem de askeri yardıma ihtiyaç duyulduğunu gündeme getirmiştir.⁴⁸ Bu ihtiyaç Bolşevik Rusya ve onun kontrolündeki Sovyet Azerbaycanı ile Türkiye'nin yakınlaşmasına neden olmuştur. İki tarafın ilişkilerinde askeri ve mali yardımlarla birlikte, Bolşeviklerin kendi ideolojik coğrafyasını genişlendirmek çabaları, Türkiye'nin ise Geney Kafkasya devletlerinin kısmen bağımsızlıklarının korunması amacı etkili olmuştur. Ancak Türkiye'nin bu amacına hizmet edecek adımlar, örneğin, Azerbaycan'la ikili antlaşmaların imzalanması ve karşılıklı diplomatik temsilciliklerin açılması Moskova tarafından ya engellenmiş, ya da kontrol edilmiştir.

TBMM Rusya ve Azerbaycan'a kendi diplomatlarını gönderdiği halde, ne Rusya, ne de Azerbaycan Ankara'ya diplomatlarını göndermek için acele etmemişler. Yalnız Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hepsinde Sovyet iktidarının kurulmasından ve Türkiye ile Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, Azerbaycan Moskova'nın rızası ile Türkiye'de diplomatik misyon açmaya karar vermiştir. Sovyet Rusya ile Azerbaycan aynı politik ve ideolojik cepheyi temsil ettiklerine göre, Azerbaycan'ın Türkiye'ye atanacak elçisinin kimliği hakkında Lenin'e bilgi veriliyor ve bu göreve İbrahim Ebilov atanıyor. İbrahim Ebilov 15 Ekim 1921 tarihinde güven mektubunu TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunuyor. Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliği bu tarihten başlayarak İbrahim Ebilov'un vefat ettiği 23 Şubat 1923 tarihine kadar Ankara'da çalışmalarını devam ettiriyor. İ. Ebilov'un vefatından sonra Azerbaycan Türkiye'ye yeni büyükelçi atamıyor ve bu görevi SSC'nin, yani merkezi hükümetin temsilciliği üstleniyor. Bununla bile, Atatürk döneminden sonra da Rusya (SSC) Türkiye ile ilişkilerinde bu ülkeye kendi rejimini empoze etmek politikasından el çekmemiştir. Türkiye'nin Rusya ve genel olarak SSCB ile ilişkilerinde soğukluk, Türkiye'nin Atatürk'ten sonraki liderlerinin Batı'ya yönünü çevirmesi ile değil, II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında SSCB'nin ideolojik alandaki başarısızlığının Türkiye'ye arazi talebinde bulunması ile değiştirmesi sonucu başlamıştır.

Fakat Türkiye'nin politik ve diplomasi alanındaki çevikliği, kendisini bekleyen tehlikeden kurtarabilmiştir. Türkiye'nin NATO üyesi olmasından sonra ise, Türkiye'nin iç işlerine karışmanın en bariz göstericisi, başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de solcu (komünist) hareket ve partilere maddi yardım yapmak ve onları ülkede rejim

⁴⁸ Gurbanova, Piriye, a.g.e., s.14.

değişikliğine sevk etmektir. Bu niyetler yeteri kadar toplumsal destek bulamadığından dolayı başarısızlığa düşer olmuştur.

Çok zor ve çelişkili bir tarihi konjonktürün mevcut olmasına rağmen, Azerbaycan – Türkiye ilişkileri hiçbir zaman kopmamış, savaş ortamında bile kültür ve sanat alanında ilişkileri devam etmiştir. Azerbaycan`da Atatürk Merkezi`nin yayımladığı belgeler ve dokümanlar arşivde yer alan 52 numaralı kaynakta Azerbaycan`ın Türkiye`deki diplomatik misyonunun düzenlediği hayır etkinliklerinin programı bu savı desteklemektedir.⁴⁹

Sözkonusu belge iki kardeş halk arasında kültürel ilişkilerin o dönemini karakterize etmek için en bariz örnektir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, kuşkusuz, tarihi süreçleri ve siyasal-ideolojik etkenleri dikkate almadan araştırılması tarihi gerçekleri sahteletştirmekten öteye geçmeyecektir.⁵⁰

1.2.3. Azerbaycan`da Atatürk Merkezi - AzAtaM

Azerbaycan`da Atatürkçülüğün sözün gerçek anlamında tanıtılması ve yayılması 1990`lı yılların ortalarından itibaren başlamıştır.⁵¹ Bu dönemin kendine has özelliği Atatürk`ün (Türkiye`nin) devlet tecrübesinden bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan devletinin yararlanması olmuştur. Haydar Aliyev`in Türkiye Cumhuriyeti`nin kurucusu Atatürk`e bakışı yalnız bir büyük devlet önderinin, başka bir büyük devlet liderine yüksek değer vermesi değil, aynı zamanda tarihin yeteri kadar ağır dönemlerinden çıkmış mükemmel bir siyasal-ideolojik tecrübe sisteminin (Atatürkçülüğün) çağdaş dönemin hem lokal (Azerbaycan), hem de küresel talepler açısından değerlendirilmesi gibi de dikkat çekiyor.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev`in Kararı ile 9 Mart 2001 tarihinde Azerbaycan`da Atatürk Merkezi (AzAtaM) kuruldu, bu merkezin karşısına “Türk dünyasının büyük önderi, Türkiye Cumhuriyeti`nin banisi ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk`ün Türk halklarının tarihinde tuttuğu önemli yeri dikkate alarak, Atatürk irsinin, Türk tarihi ve kültürünün daha derinden öğrenilmesi ve tanıtılması” görevi konuldu.⁵²

⁴⁹ AR SPİH DA, f. 276, s. 5, iş 1, v. 155.

⁵⁰ Fergane Hüseynova, Azerbaycan – Türkiye Medeni İlişkilerinde Siyasi Unsurların Rolüne Dair, ADMİU Yayını, Bakü, 2006, s.87.

⁵¹ Azerbaycan`da Atatürk Merkezi, <http://ataturk.az/index.php/azerbaycanda-ataturk-merkezi>

⁵² Azerbaycan`da Atatürk Merkezi, <http://ataturk.az/index.php/azerbaycanda-ataturk-merkezi>

Açıldığı günden sonra AzAtaM Türkiye'nin Bakü Bükükelçiliği ile birlikte Azerbaycan'la Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının 10. yılı dolayısıyla uluslararası konferans düzenlemiş, konferansın materyalleri bildiri kitabı olarak basılmıştır. Merkez, Atatürk, Türk dünyası ve Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin çeşitli dönemlerini, ayrı ayrı alanlarını inceleyen çok sayıda eserlerin yayımlanmasına destek olmuştur. Bunların dışında, "Azerbaycanda Atatürk Merkezi'nin Bülteni" yılda dört defa olmak kaydıyla sürekli olarak yayımlanmakta ve merkezin kendisinin düzenlediği, veya katıldığı etkinlikler, toplantılar, oturumlar, sempozyumlar vs. konularda bilgi vermektedir.

Merkezin ilk yayınlarından birisi "Haydar Aliyev Atatürk hakkında" kitabıdır.⁵³ Adı geçen kitapta diğer büyük şahsiyetler gibi H. Aliyev'in de Atatürk ile bağlı çok sayıda düşünceleri toplanmıştır.

Azerbaycanda Atatürk Merkezi'nin önemli çalışmalarından biri de, hiç kuşkusuz, "Atatürk Ansiklopedisi" sayılabilir. Ansiklopedi Atatürk'ün mücadele yolu ve Azerbaycan'da Atatürkçülük çalışmalarının başarılarının en büyük kanıtı sayılmaktadır.

Yazılan çok sayıda eser ve makaleler, Azerbaycan'da Atatürk Merkezi gibi kurumlar hem araştırmacıların, hem de Azerbaycan yönetiminin bu konuda ne kadar istekli olduğunu açıkça göstermekte, yapılan bu çalışmalar ise iki halkın daha da yakınlaşmasına katkı sağlamaktadır.

⁵³ Sefalı Nezerli, Haydar Aliyev Atatürk Hakkında, AzAtaM Yayınları, Bakü, 2003.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRKİYE MİLLİ KURTULUŞ HAREKETİ

2.1. Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi Ve Mustafa Kemal Atatürk Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Araştırmalarında

2.1.1. Sovyet dönemi Azerbaycan Tarihçilerinin “Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi Ve Atatürk”e Bakışını Etkileyen Faktörler

Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi Sovyet döneminde SSCB ve Azerbaycan tarih araştırmalarının konuları arasında yer almış ve geniş bir biçimde incelenmiştir. Sovyet döneminde ister Azerbaycan, isterse de genel olarak Sovyet tarihçileri Türkiye Milli Kurtuluş Mücadelesi’ni incelerken, araştırma konusunu oluşturan meselelere birkaç faktörün etkisi altında yaklaşmışlar. Daha ilk bakışta, Sovyet dönemi Azerbaycan tarih araştırmalarında, Sovyetlerin ideoloji kalıpları ve 1919-1923 Türkiye-Rusya ilişkilerinin yapısı, aynı zamanda araştırmanın yapıldığı dönemdeki SSCB-Türkiye ilişkileri araştırmacının araştırma konusuna, onun bilimselliğine “etkisini” belirleyen temel etkenler olarak dikkati çekiyor.

Ortak özellik olarak, Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi’ni konu alan Sovyet dönemi araştırmalarında sözkonusu hareketin sebepleri, Osmanlı devleti ve onun iç ve dış sorunları bağlamında, özellikle sınıfsal bazda inceleniyor, sürecin başlıca sebepleri bu sınıfsal çatışmaya bağlanıyor. Anadolu Türklerinin kurtuluş hareketine başlamasının sebepleri arasında 1917 Ekim Devrimi tüm araştırmalarda özellikle belirtiliyor.

Araştırmaların ortak özelliklerinden bir diğeri ise, 1917 Ekim Devrimi’nin mimarı Vladimir İliç Lenin’in emperyalizm ve halkların bağımsızlığı konularındaki marksist-materyalist felsefi düşüncelerinin araştırmaların giriş ve diğer bölümlerinde çokça atıfta bulunulan kaynakların başında gelmesidir. “Türkiye’de Milli Bağımsızlık Hareketi’ne Dair Kaynak ve Edebiyatın Kısa Özeti” isimli bilimsel çalışmasının üçüncü paragrafında Lenin’in düşüncelerine atıfta bulunarak şöyle yazmaktadır: “Sömürge, yarı sömürge ve bağımlı ülkelerin halklarının milli kurtuluş hareketi hakkında Lenin doktrini, büyük önderin 1917 yılından sonraki ayrı-ayrı nutuk ve makaleleri Türkiye’de istiklaliyet uğrunda başlayan mücadelenin karakterini belirlemede, Türk milli

burjuvazisinin iç ve dış politikasının mahiyetinin daha derinden anlaşılmasında Sovyet bilim adamlarına çok büyük yardım etmiştir”.⁵⁴ Y. E. Bağirov

Sovyetler Birliği döneminde ülkenin ayrı-ayrı bölgelerinde, aynı zamanda Azerbaycan'da tarihçiler Türkiye'nin kurtuluş savaşı yıllarındaki ayrı ayrı meseleleri incelemişler. Fakat araştırmacıların da bir kısmının itiraf ettiği gibi Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi yeteri kadar incelenmemiştir. Burada önemli olan başlıca husus, konunun ne kadar incelendiğinden ziyade, başvuru kaynaklarının sahlılığı, ayrıca bu konudaki tüm kaynakların mukayeseli inceleme yöntemine ne kadar tabi tutulmasıdır. Özellikle AHC-Türkiye ilişkileri, Türkiye-Bolşevik Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi ve Türkiye'ye SSCB yardımları gibi ciddi araştırma gerektiren meselelerde bu yetersizliği çok rahatlıkla fark etmek mümkündür.

Türkiye'de yaşanan milli kurtuluş hareketinin sosyo-ekonomik sebeplerini, mücadelenin iç ve dış faktörlerini, hareket sürecini, aşamalarını, Sovyet-Türkiye ilişkilerinin başlamasını ve gelişim yönünü, cumhuriyet ilkelerinin uygulanması için yapılan çalışmaları ortaya çıkaran belge ve edebiyatın kaynağın hangi oranda incelendiği bilimsellik düzeyi açısından son derece zerridir.

Ancak hareketin sebeplerinin ortaya konulmasında birinci kaynak olarak Lenin'in kırk ciltlik marksist felsefi eserlerine başvurulması, diğer sebeplerin “tali” kaynaklar olarak ele alınması araştırma düzeyine ve araştırma konusunun araştırmacının şahsi ideoloji düşüncesinden bağımsızlığına inancı azaltmaktadır. Lenin, dikkatleri şu hususa çekmiştir: “Doğu halkları genel olarak emekçi, sömürülen köylü yığınlarından oluşup, milli kurtuluş hareketinin başlıca gücünü, aynı zamanda milli burjuvazinin toplumsal dayanağını oluşturuyor. Milli burjuvazi emperyalizme ve feodal düzene karşı mücadelede öncül rol oynamakla birlikte, kendisinin sınıfsal doğasına göre emperyalizmle ve iç gerici mihraklarla anlaşma gibi özellikleri de taşıyor”.⁵⁵ Dolayısıyla, diğer Sovyet tarihçileri gibi Azerbaycan tarihçileri de Anadolu Hareketi'ne Marksist-Leninist ideolojinin penceresinden yaklaşmış ve onun burjuva devrimi özellikleri taşıyan bir hareket olduğu savında birleşmişler.

Her ne kadar Lenin'in kırk ciltlik eserinde Türkiye'nin işgalden kurtarılması ve Türk halkının yanında yer aldığını gösteren düşüncelere rastlansa da, derinlemesine yapılan incelemelerde bu düşüncelerin arkasında Bolşevik rejiminin korunması ve onun

⁵⁴ Y. E. Bağirov, Türkiye'de Milli Bağımsızlık Hareketi'ne Dair Kaynak ve Edebiyatın Kısa İcmali, Elm Yayınları, Bakü, 1972, s.79.

⁵⁵ Vladimir İliç Lenin, Eserleri, Cilt 20, Bakü, 1951, s.419.

dünyaya ihracının önünün açılmasının başlıca amaç olduğu ortaya çıkıyor. Örneğin, eserlerinin birinde Türkiye ve İstanbul'un Çar Rusyası ve Müttefikler tarafından işgali ile bağlı şöyle yazıyor: "Rusya ile İngiltere arasında İstanbul hakkında, kuşkusuz, gizli anlaşma vardır. Malumdur ki, Rusya İstanbul'u ele geçirmek niyetindedir ve İngiltere bunu vermek istemiyor, şayet verirse de, bunu ya sonra almaya, ya da hemen "ödün" için Rusya'ya karşı çevrilmiş şartlar koymaya çalışacaktır. Hazırki savaşın gerçek anlamı, sömürgeleri yeniden paylaşmak, rakip ülkeleri talan etmek uğrunda İngiltere, Fransa ve Almanya arasında süren mücadeleden, aynı zamanda Çarlık Rusyası ve burjuvazinin İran'ı, Moğolistan'ı, Asya Türkiyesi'ni, İstanbul'u, Galiçiya'yı vs. işgal etmeye çalışmasından oluşuyor".⁵⁶ İncelenen çalışmaların hemen hemen hepsinde Lenin'in Türk halkının bağımsızlık ve kurtuluş savaşına verdiği desteğin karşılığı olarak İstanbul Hamidiye Üniversitesi'nin öğrencilerinin onu Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermelerinden gururla bahsediliyor. Hatta öğrencilerin bu kararına karşı çıkan Hamidiye Üniversitesi'nin Alman profesörünün öğrenciler tarafından üniversiteden kovulduğu da teferrüatı ile yer alıyor.⁵⁷

Azerbaycan sovyet tarihçilerinin eserlerinde dikkat çeken bir diğer husus, o döneme şahitlik eden Azerbaycanlı bilim adamları ve politikacıların hatıraları ve çalışmalarına hiçbir şekilde yer verilmediği, buna karşılık ister Türkiye, isterse de Azerbaycan'ın konu olduğu Türkiye-Rusya ilişkilerinde Rus ve yabancı kaynaklara bolca atıfta bulunulmasıdır. Bu konu bazı tarihçilerin kendilerince de bir eksiklik olarak belirtilmektedir. Sovyet devletinin ve onun komünist liderlerinin – M. İ. Kalinin'in⁵⁸, S. M. Kirov'un⁵⁹, N. Nerimanov'un⁶⁰, G. K. Orcanikidze'nin⁶¹, İ. V. Stalin'in, M. V. Frunze'nin⁶², S. G. Şaumyan'ın⁶³, G. V. Çiçerin'in⁶⁴ katıldıkları veya tanıklık ettikleri olaylarla bağlı düşünce ve görüşleri, konuşma ve makaleleri Türk halkının bağımsızlık uğrunda mücadelesinin, Sovyet-Türkiye ilişkilerinin incelenmesinde birinci dereceli kaynak olarak baş vurulmuştur.

⁵⁶ Lenin, Eserleri, Cilt 23, Bakü, 1951, s.132.

⁵⁷ Mehet Sofiyev, Türkiye'nin En Yeni Tarihi, ADU Yayını, Bakü, 1973, s.5.

⁵⁸ Mikhail İvanoviç Kalinin, İzbrannie Proizvedeniya, Cilt 1-4, Moskova, 1960-1962.

⁵⁹ Sergey Mironoviç Kirov, İzbrannie Stati i Reçi, Moskova, 1939.

⁶⁰ Neriman Nerimanov, Lenin Hakkında, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1957.

⁶¹ Grigoriy Konstantinoviç Orcanikidze, İzbrannie Stati i Reçi, Moskova, 1939.

⁶² Mikhail Valisyeviç Frunze, Soçineniya, Cilt 1, Moskova, 1929.

⁶³ Stepan Şaumyan, Stati i Reçi (1917-1918), Baku, 1929.

⁶⁴ Georgiy Vasilyeviç Çiçerin, Stati i Reçi po Voprosam Mejdunarodnoy Politiki, Moskova, 1961.

Azerbaycan tarihçileri Türkiye Kurtuluş Savaşı ve Sovyet yardımları ile bağlı konuların araştırılmasında döneme dair SSCB’de yayınlanan birçok tarihi kaynaklardan geniş bir biçimde yararlanmışlar. “SSCB’nin Dış Politikası’na Dair Belgeler”, “SSCB Dış Politikası (1917-1944)”, “Yeni Dönem Uluslararası Politikada Anlaşmalar, Notalar ve Deklerasyonlar” ve Güney Kafkasya’da bolşevik yönetimlerin işbaşına gelmesini araştıran eserler bu konuda önemli kaynak oluşturuyor.⁶⁵

Y. E. Bağirov “Türkiye’de Milli Bağımsızlık Hareketi’ne Dair Kaynak ve Edebiyatın Kısa İcmali” isimli bilimsel çalışmasında Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi’nin SSCB’de araştırılmasını üç döneme ayırıyor. Birinci dönem, 1920 yılından başlayarak 1930’lu yılların birinci yarısını; ikinci dönem 1930’lu yılların ikinci yarısından başlayarak 1950’li yılların birinci yarısını; üçüncü dönem 1950’li yılların ikinci yarısından başlayarak sonraki yılları kapsamaktadır.⁶⁶ Her üç dönemde Türkiye Kurtuluş Hareketi ve Sovyet yardımları ile bağlı meselelerin incelenmesinde Azerbaycan ve genel olarak SSCB tarihçilerinin başvurdıkları eserlerin başında M. P. Pavloviç’in⁶⁷, V. A. Gurko-Kryajin’in⁶⁸, K. Yust’un⁶⁹, G. Astaxov’un⁷⁰, İrandust’un⁷¹, İ. Butayev’in⁷², P. Kitaygorodskiy’nin⁷³, N. Sokolski’nin⁷⁴, A. Alimov’un⁷⁵, A. Melnik’in⁷⁶, A. D. Noviçev’in⁷⁷, B. Dansig’in⁷⁸ vb. çalışmaları her üç dönemde de hiçbir zaman güncelliğini yitirmemiştir.

Bu eserlerin başlıca birleştirici özelliği Türkiye’de yaşanan milli kurtuluş hareketine marksist ideolojinin kalıplarından yaklaşımlarıdır. Bu kaynaklarda sürecin toplumsal, ekonomik ve ideolojik temelleri, Jön Türklerin pantürkist planlarının ifşası,

⁶⁵ Dokumentı Vneşney Politiki SSCBBR, Cilt 1-6, Moskova, 1957-1962; Vneşnyaya Politika SSSR (1917-1944), Sbornik Dokumentov, Cilt 1-2, Moskova, 1944-1947; Mejdunarodnaya Politika Noveşego Vremeni v Dogovorax, Notax i Deklarasiyax, Cilt 2-3, Moskova, 1926-1929; Borba za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii, Sbornik Dokumentov, Tbilisi, 1958; Velikaya Oktyabrskaya Revolyusiya i Pobeda Sovetskoy Blasti v Armenii, Sbornik Dokumentov, Erevan, 1957; Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoy Revolyusii v Azerbaydjane, Dokumentı i Materialı 1917-1918 gg, Baku, 1957.

⁶⁶ Bağirov, a.g.e., s.82.

⁶⁷ Mikhail Pavloviç, Revolyusionnaya Tursiya, Moskva, 1921.

⁶⁸ Vladimir Aleksandroviç Gurko-Kryajin, İstoriya Revolyusii v Tursii, Moskva, 1923.

⁶⁹ K. Yust, Anatoliyskaya Peçat, Tiflis, 1922.

⁷⁰ Georgiy Aleksandroviç Astaxov, Ot Sultanata k Demokratiçeskoy Tursii, Moskva, 1926.

⁷¹ İrandust, Dvijuşie Silı Kemalistskoy Revolyusii, Moskva, 1928.

⁷² İ. Butaev, Problema Tursii, Moskva, 1927.

⁷³ P. Kitaygorodskiy, Ot Kolonialnogo Rabstva k Nasionalnoy Nezavisimosti, Moskva, 1925.

⁷⁴ N. Sokolski, Oçerki Sovremennoy Tursii, Tiflis, 1923.

⁷⁵ Abid Axmedoviç Alimov, Oçerki po İstorii Vostoka v Epoxu İmperializm, Moskva, 1934.

⁷⁶ Aleksandr Melnik, Respublikanskaya Tursiya, Moskovskiy Raboçiy, Moskva, 1927.

⁷⁷ Aron Davidoviç Noviçev, Ekonomika Tursii v Period Mirovoy Voynı, Moskva, 1937.

⁷⁸ Boris Mioseyeviç Dansig, Tursiya, Moskva, 1949.

1917 Bolşevik Devrimi'nin Türkiye'deki devrimlerde etkisi, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye yıkıcı tesirleri, Türkiye-Sovyet ilişkilerinin kurulması, Türkiye'de işçi ve komünist hareketinin başlaması, TKF'nin kurulması, Lozan Konferansı, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması ve ilk anayasasının kabul edilmesi gibi meseleler Sovyet ideoloji kalıpları mücade ettiğ i ölçüde, onun amaçlarına hizmet edecek biçimde incelenmiştir. Yukarıda da belirtildiğ i gibi, çeşitli objektif ve subjektif nedenlerden dolayı bu eserlerin araştırma konusunu şeffaf, tarafsız ve dolgun bir biçimde yansıtmadığ ını dönemin araştırmacıları kendileri bile itiraf ediyorlar.⁷⁹

2.1.2. Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi ve SSCB Yardımları

Sovyetler Birliğ i'nin ve Türkiye'nin İtilaf güçlerine karşı benzer mücadele sürecini yaşaması, iki ülkenin doğal olarak yakınlaşmasına vesile olmuştur. Ortak düşmana karşı verilen bu savaş sonucunda iki ülke ilişkileri İkinci Dünya Savaşı'na kadar pozitif yönde gelişmiş, bu yakınlaşma Sovyet tarihçilerinin hem Türkiye Kurtuluş Savaşı'na, hem de Mustafa Kemal Atatürk'e bakışına olumlu yansımıştır. Araştırma kapsamına dahil ettiğ imiz tüm eserlerde bu ortak özellikler kabarıp bir biçimde kendisini belli etmektedir. Sovyetlerin Türkiye'ye çeşitli konularda yaptığ ı baskıları perdelemek amacı taşıyan durumlar haric bu tutumu rahatlıkla görebiliyoruz.

1919-1923 yıllarında iki ülke ilişkilerinin en üst düzeyde olması sebebiyle, Sovyet yönetimi Azerbaycan tarihçilerinin bu ilişkileri araştırmalarına imkan vermiş, bunun sonucunda da hem genel olarak ülke çapında, hem de Azerbaycan genelinde Türkiye Cumhuriyeti'ni, Kurtuluş Savaşını, M. K. Atatürk'ü ve Türkiye-SSCB ilişkilerini araştıran çok sayıda bilim adamı yetişmiştir.

AHC'nin 1920 yılında Bolşevikler tarafından işgal edilmesi süreci ve Türkiye-SSCB ilişkilerinde Azerbaycan meselesi, AHC-Türkiye ilişkileri ve Türkiye'ye Sovyet yardımları gibi konularla birlikte çağdaş Azerbaycan tarih araştırmalarının en güncel konularının başında geliyor. Yeni dönem çalışmalarda ortak çizgi milliyetçi üslubun ve romantik çizginin ön plana çıkmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmaların tamamında Azerbaycan'ın 1920 yılında bağımsızlığını yitirmesinin sebepleri ve sebepkarları Komünist ve Bolşevik Rusyası'na çalışan işbirlikçiler olarak değerlendirilmektedir. Oysa, Sovyet dönemi araştırmalarda bu şahıslar birer kahraman olarak gösteriliyor. Örneğ in, AHC liderlerinin anılarında ve çağdaş Azerbaycan tarihçilerinin söz konusu

⁷⁹ Bağirov, a.g.e., s.83.

döneme dair eserlerinde Mustafa Subhi bolşeviklerle işbirliği yapmakla suçlanırken, Sovyet dönemi araştırmalarda ise “Türk halkının kahraman evladı” olarak lanse edilmektedir.⁸⁰ Birçok eserde M. Sübhi'nin hayatından ve Türkiye-Sovyet ilişkilerinin gelişimine katkısından geniş şekilde bahsedilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması ve ordunun durumu Azerbaycan Sovyet tarihçilerinin eserlerinde kendine yer bulmuştur. Osmanlı'nın savaşa katılmasının sebebi olarak Genc Türkleri suçlayan bu çalışmalarda, 72 yaşlı Sultan V. Mehmet'in Rusya ile savaşmaktan çekindiği de onun bu cümlesi ile gösteriyorlar: “Rusya ile savaş mı? Bizi ezmek için onun yalnız cesedi bile yeterlidir”.⁸¹

M. Sofiyev eserlerinin birinde Birinci Dünya Savaşı yıllarda Türkiye tarımının durumunu, 1913 yılındaki istatistik verilerle ortaya koymuştur. İstatistik veriler ise A. D. Novıçev'in eserinden alınmıştır.⁸² Bu bilgilere göre, 1913 yılında Türkiye'de 44.628.000 küçük ve büyük boynuzlu hayvan yetiştirildiği halde, 1919 yılında bu rakam 19.030.000'e gerilemiştir. Pamuk üretimi ise 27 milyon kg'dan 4 milyon kg'ye inmiştir.⁸³

Araştırmacı M. Sofiyev “Türkiye'nin En Yeni Tarihi”⁸⁴ isimli bilimsel çalışmasında İbrahim Tali'nin “Şark İli”⁸⁵ dergisinde yayınlanan makalesine dayanarak Türkiye Milli Kurtuluş Mücadelesi'nin yalnız dış faktörlerin değil, aynı zamanda ülkenin dahilinde bulunan işbirlikçi paşaların ve beylerin keyfilığının ve son derece ağır sömürüsünün etkisi sonucunda yaşandığını belirtiyor. Bu çalışmada ayrıca, Türk köylülerin daha savaş yıllarında ordudan firar ederek, mevcut yapıya karşı ayaklandıkları, daha sonraki süreçte ise milli burjuvazinin itici gücü oldukları belirtiliyor.⁸⁶

1920 yılının ilkbaharında bağımsızlık ve özgürlük uğrunda emperyalizme karşı mücadele veren Türk halkı ile Sovyet Rusya arasında dostluk ilişkilerinin oluşması için ortam hayli müsait duruma geldi. İki taraf arasındaki bu yaklaşmanın her ne kadar sebebi ortak düşmana karşı işbirliği olarak gözükse de, Güney Kafkasya'da, özellikle petrol ülkesi Azerbaycanda Sovyet Rusya'nın 27 Nisan 1920 tarihinde amacına

⁸⁰ Mehmed Sofiyev, Türkiye 1918-1923 Yıllarında, Bakü, 1968, s.5.

⁸¹ Harici Asya ve Afrika Ülkelerinin Yeni Tarihi, Bakü, 1962, s.554.

⁸² Novıçev, a.g.e., s.18-22.

⁸³ Sofiyev, a.g.e., s.9.

⁸⁴ Sofiyev, Türkiye'nin En Yeni Tarihi, s.12.

⁸⁵ *Şark İli Dergisi*, Sayı 1, 1920, s.66-67.

⁸⁶ Sofiyev, a.g.e., s.12.

ulaşması bu ortamın oluşmasının aslında en büyük nedeniydi. Araştırmaların hiç birinde Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali ile sonuçlanan 27 Nisan 1920 süreci, bu sonucun sebepleri geniş bir biçimde ele alınarak incelenmemiştir. Ne AHC, ne de İngiltere ile işbirliği yaptığı iddia edilen Müsavat yönetimi ile ilgili birkaç cümle haric hiç bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bunun başlıca sebebi Sovyet yönetiminin Azerbaycan halkının zihninde, AHC ile ilgili hiçbir canlanmanın oluşmamasıdır. Daha çok Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri 1920 yılından sonraki süreçteki Türk-Sovyet ilişkileri ve Sovyet yardımları üzerinde durmuşlar.

26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa Sovyet devletinin lideri Lenin'e bir mektup gönderiyor. Mektupta Sovyet hükümeti ile diplomatik ilişkilerin kurulması arzusu açıklanmakla birlikte, Türkiye'ye askeri ve mali yardımın yapılması ricasında bulunuluyordu.⁸⁷ Cevap mektubunda Sovyet yönetimi değişen şartlar doğrultusunda iki ülke arasında ilişkilerin yeniden kurulmasının zorunluluğu vurgulanıyor, Türkiye'de yabancı emperyalistlere karşı genişlenen özgürlük mücadelesinin zaferle sonuçlanması için Bolşevik yönetimin gereken yardımı yapmaya hazır olduğu belirtiliyordu.⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa Sovyet yönetiminin cevap mektubu ile bağlı şöyle demişti: “Biz, Sovyet devleti ile resmi mektup bağlantısı kurabildik. Mektuplaşmanın tamamen olumlu sonuç verdiği size malumdur. Sovyet Cumhuriyeti bize ihtiyacımız olan her konuda yardım yapmayı vadetmiştir”.⁸⁹

Sovyet yönetiminin Türkiye'ye yardımları ile bağlı Bolşevik liderlerden M. V. Frunze'nin bakışı araştırdığımız eserlerde rastladığımız ortak noktalardan biridir. Frunze iki ülkenin işbirliği içine girmesi ve Türkiye'ye Sovyet yardımları ile bağlı şöyle diyor: “Rusya ile devrimci Türkiye arasındaki dostluk ilişkisi gerçek müttefikliğe dönüşüyor. Sovyet Rusya ile özgürlüğe can atan Türkiye'nin amaçlarının aynı olmasını hayatın kendisi gerektiriyor. Biz kendi özgürlüğümüz uğrunda savaşıırken, bizim düşmanlarımız çoktu, fakat dostumuz yoktu. Devrimci Türkiye'nin durumu daha iyidir. Onun arkasında dostu Rusya bulunuyor. Sovyet Rusya devrimci Doğu halklarına yardımlarını esirgemeyecektir. Bu yardımlar Türkiye ile Rusya'yı daha da yakınlaştıracak ve müttefiklik dostluğa dönüşecektir”.⁹⁰

⁸⁷ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Cilt 3, Moskova, 1959, s.683.

⁸⁸ Yine orada, Cilt 2, Moskova, 1959, s.554.

⁸⁹ *Mejdunarodnaya Jizn Dergisi*, Sayı 11, 1963, s.148.

⁹⁰ *İzvestiya Gazetesi*, 31 Haziran 1920.

Yeni kurulan Sovyet yönetimi iç savaş yaşamasına ve kısıtlı imkanlarına rağmen 1920 yılının ilk yarısında Türkiye'ye 6 bin tüfek, 5 milyondan çok mermi, 17.600 top mermisi ve 200 kg'dan çok külçe altın göndermişti.⁹¹ Sovyet yardımlarının yapıldığı dönemde Azerbaycan'da yaşanan halk ayaklanması ve bu ayaklanmada yer alan başta Nuri Paşa olmak üzere Türk subaylarının faaliyeti ise birkaç cümle ile eleştirilmiş, Ankara'nın bu eylemlere destek vermediği vurgulanmıştır. Ankara'nın başlıca amacının Türkiye'ye "Doğu'dan Bolşevik yolunu açmak için her türlü engeli aradan kaldırmak" olduğu vurgulanıyor.⁹² Bu gelişmelerde M. Kemal Paşa'nın tutumunun Türk halkı tarafından taktirle karşılandığı vurgulandığı gibi, araştırmacıların kendilerinin de bu konuda olumlu görüşe sahip oldukları izlenimini alıyoruz. Bir Türk komünistin dediği gibi, "Mustafa Kemal kendini Sovyet Rusya'nın müttefiki ilan ettikten sonra, Türkiye'de yaşlılar ve gençler Sovyet Rusya'yı Müslüman dünyasının kurtarıcısı olarak görüyorlardı".⁹³

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından sonra Ermenilerin saldırılara devam etmesi, buna karşılık olarak Türk ordusunun Ermenistan'a hücum etmesi, Sovyet yönetimi tarafından düşman tutum olarak algılandı ve 1920 yılının son çeyreğinde Ankara yönetimine silah ve altın yardımlarını durdurdu. Fakat Türkiye'nin Ermenistan'a karşı tutumunu değişmesinden sonra, Sovyet hükümeti Aralık 1920 tarihinden itibaren bu yardımlara devam etmiştir.⁹⁴

Araştırmacıların eserlerinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının sonlandırılmasında M. Kemal Paşa'nın istekli olduğu, bu amaçla Boşeviklere her türlü desteği vermeye hazır oldukları yönünde bir mektup gönderdiği yer alıyor.⁹⁵ M. Kemal Paşa'nın söz konusu mektubunda Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'dan ayırmak ve onu sömürgeleştirmek amacıyla Kafkasya'ya sokulmuş emperyalistlere karşı birlikte mücadeleyle Türk halkının hazır olduğu belirtiliyordu.⁹⁶

Azerbaycan Sovyet tarihçilerinin eserlerinde 1921 yılında Sovyetlerin Türkiye'ye 33.275 tüfek, 57.986.000 mermi, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 top mermisi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi vs. askeri silah ve cephane, maliye yardımı

⁹¹ *Mejdunarodnaya Jizn Dergisi*, Sayı 11, 1963, s.148.

⁹² Sofiyev, a.g.e., s.21.

⁹³ *Kommunist Gazatesi (Rusça)*, 22 Eylül 1920.

⁹⁴ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Cilt 2, Moskova, 1959, s.675.

⁹⁵ Sofiyev, a.g.e., s.22.

⁹⁶ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Cilt 2, Moskova, 1959, s.725.

olarak ise, 1921 yılında 6,5 milyon altın ruble, 1922 yılının Mayıs ayına kadar ise 3,6 milyon altın ruble değerinde yardım yaptığı belirtilmektedir.⁹⁷

Azerbaycan Sovyet tarihçileri tarafından methedilen bir diğer husus ise, TBMM Hükümeti'nin dış politika konusunda attığı bazı adımlardır ki, bu adımlar Ankara'nın genç Sovyet devleti ile askeri ve politik işbirliği oluşturmak azminde olduğunu gösteriyordu. Örneğin, 1920 yılının baharında Sovyetlere karşı ittifak oluşturmak arzusunda olan Azerbaycan Müsavatçılarına, Ermeni Taşnaklarına ve Gürcü Menşeviklerine Musfata Kemal hükümetinin ultimatome göndererek, Sovyet Rusya'ya karşı ittifak girişimleri arayışlarını sonlandırmazlarsa, her üç ülkenin Türkiye sınırına askeri yığınak yapılacağını bildirilmesine vurgu yapılıyor.⁹⁸

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri de diğer Sovyet araştırmacılarında mevcut olan benzer özelliklerle Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi'ne yaklaşmış ve Sovyetlerin izin verdiği, kendi ideolojisiye yapısına hizmet edecek şekilde konuyu incelemişler. Bu görüşü desteklemek amacıyla bir örnek daha vermek gerekirse, İ. V. Alibeyov'in "Etatizm Hakkında Türk Burjuva Görüşünün Tenkidine Dair" çalışmaya müracaat edilebilir.⁹⁹ Araştırmacı çalışmasının ilk paragrafında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türk devletçiliğinin eleştirisini yapanlar arasında Sovyet tarihçisi A.Alimov'un "Etatizm ve Türkiye" eserinin olduğunu belirtiyor.¹⁰⁰ Bu çalışmanın etkisi ile de olsa gerek, araştırmacı genç Türkiye'nin burjuva karakterli bir devlet olduğu, burjuva ideolojisinin çıkış noktalarının Kemalçılar inkılabının ve onun sonuçlarının önemini gereğinden fazla abarttığını, ülkede emlak ve sınıfsal farkların, sömürünün, toplumsal çelişkilerin ve sınıfsal çatışmaların mevcudiyetini esassız bir biçimde inkar ettiğini, Türkiye'de burjuva devriminin zaferi sonucunda oluşturulmuş ve sözde "sınıfüstü" karakter taşıyan devletin rolünü ve işlevlerini süslediğini iddia ediyor.¹⁰¹

Atatürk'ün Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkileri kurmasına rağmen, benzer ideoloji, devlet yapısı ve siyasi rejimi Türkiye'de uygulamaması, Sovyet tarihçilerinin eleştirilerinin başlıca sebebinin oluşturuyor. E. Z. Karal¹⁰² ve R. Peker¹⁰³ gibi Türk

⁹⁷ Sofiyev, a.g.e., s.36.

⁹⁸ Yine orada, s.22.

⁹⁹ İngilab Velibekoviç Alibekov, Etatizm Hakkında Türk Burjuva Görüşünün Tenkidine Dair, Elm Yayınları, Bakü, 1972, s.137-143.

¹⁰⁰ Abid Axmedoviç Alimov, A., Etatizm i Tursii, Moskova, 1935, s.65-69.

¹⁰¹ Alibekov, a.g.e., s.138.

¹⁰² Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1956, s.41.

¹⁰³ Recep Peker, İnkılap Dersleri Notları, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s.26.

tarihçilerinin eserlerine başvuran araştırmacı, bu tarihçileri de “kemalcılar devrimi”nin rolünü ve etkisini abartmakla, bu devrimin gerçek mahiyetini ve yarım burjuva karakterini perdelemekle, ona “halk devrimi” elbisesi geydirmeye çalışmakla suçluyor.

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçilerinin Türk devletçiliğine karşı bu tutumunun önemli bir diğer nedeni ise, kuşku yok ki, bölge ve dünyaya kendi ideolojisini ve rejimini ihraç etmek isteyen SSCB’nin “Kemalizm”i bu yolda rakip olarak görmesidir. İ. Alibeyov da konuyu araştıran Türk tarihçilerinin Türk inkılabının uluslararası önemini izah ederken, meddahlık (methiye) yaptıklarını Ş. S. Aydemir’in timsalinde kanıtlamaya çalışıyor.¹⁰⁴

Sovyet tarih biliminde “Kemalcılar İnkılabı”na verilen değer ve önem ikili karakter taşıyor. Milli Kurtuluş Hareketi liderlerinin Sovyet Rusya ile yakınlaşması ve bazı dostluk antlaşmaları imzalaması araştırmalara olumlu yansımıştır. Ancak Sovyet araştırmacıları gibi, Azerbaycan tarihçileri için de “Kemalcılar İnkılabı” anti-empyrist karakterli burjuva devrimiydi. Türkiye işçi sınıfının sayıca az, politik açıdan ise örgütsüz olması yüzünden, Türk halkının milli kurtuluş hareketine liderlik işini milli burjuvazi üstlenmişti. Türk inkılabına yöneltlen eleştirilerden bir başkası ise, onun anlaşılır ve çizgileri net belli olan toplumsal-ekonomik programa sahip olmadığı, ekonomi politik alanında ise programın prensiplerinin anlaşılır yapıda olmadığı yönündedir. Bunun dışında Sovyet tarihçileri 1920’li yıllarda Türkiye’de yapılan reformların bazı yeniliklere yol açsa da, ister tarım alanında, isterse de azınlıklar meselesinde sorunları çözmediği, ülkedeki sömürü düzeninin ve yarı-feodal yapının varlığını koruduğu yönünde çok sayıda eleştiriler yapılmıştır.

2.1.3. Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Gelişimi Bağlamında M. K. Atatürk Karakteri

Sovyet döneminin Azerbaycan tarihçilerinin bilimsel çalışmalarında M. K. Atatürk Türk halkının gerçek kahramanı, Türkiye’nin kurtarıcı ve Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin temelini koyan ilk lider olarak yer almaktadır. Özellikle 1960-1970’li yılların eserlerinde iki ülke ilişkileri, kurtuluş savaşı yıllarında yaşanan olaylar ve karanlık kalan meselelerle ilgili olarak, Türkiye arşivlerinde bulunan gizli belgelerin ve Atatürk’un özel arşivinin hala açılmamasını sebep olarak belirtiyorlar.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Alibekov, a.g.e., s.139.

¹⁰⁵ Bağirov, a.g.e., s.87.

Azerbaycan tarihçileri Kurtuluş Savaşı dönemi araştırmalarında Yunus Nadi'nin anıları önemli kaynak oluşturmıştır.¹⁰⁶ Ancak Y. E. Bağirov'un belirttiği gibi, Yunus Nadi'nin bu anıları Mustafa Kemal'in ünlü 36 saatlik "Nutuk"u ortaya çıkana kadar Türkiye'de Milli Kurtuluş Hareketi'nin tarihine dair çok önemli kaynaktı. "Nutuk"tan sonra Y. Nadi'nin bu anıları önemini göreceli olarak kaybetmiştir. Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda "Nutuk" da dahil Atatürk'ün eserlerinin 1934 yılında Moskova'da basıldığını görüyoruz.¹⁰⁷

Atatürk'ün "çalışma konusu"nu oluşturduğu tarih çalışmalarında Türk yazarların ve tarihçilerin, aynı zamanda Atatürk'ün çalışma arkadaşlarının ve Rus siyasilerin çalışma, görüş ve düşüncelerine geniş yer verilmiştir.

Hele milli kurtuluş yıllarından önce M. Kemal hilafete ve yabancı devletlerin Türkiye'de ağılığına karşı çıkmış, Rusya'da yaşanan Bolşevik Devrimi onun özgürlük düşüncesine, Sovyet lideri Lenin'in dış politikası ise Atatürk'ün siyasi dünya görüşünün oluşmasına katkı sağlamış, düşüncelerinde demokratik yönelimin ağır basmasına sebep olmuştur. Sovyet tarihçilerinin ortak görüşünü yansıtan yukarıdaki düşünceler, M. K. Atatürk'e karşı bazı eleştirilerin yapılmasını da engellememiştir. Birçok eserde aşağıda yer verdiğimiz eleştirilere az veya çok derecede yakın eleştirilere rastlamaktayız.

Mustafa Kemal milli burjuvazinin çıkarlarının temsilcisi olarak, ülkede sınıfların ve iki sınıflı toplumsal yapının olduğunu inkar ediyordu. O, işçi ve köylü örgütlerine, özellikle komünist teşkilatına düşman tutum takınıyordu. Burjuva aydını olduğundan, Türkiye'de yaşayan tüm halkların dostluğuna nail olamamıştı. Bu nedenle, M. Kemal'in anılarında birçok mesele toplumsal-sınıfsal açıdan incelenmemiştir, halk kitlelerinin itici rolu çoğu zaman arka plana atılmıştır. M. Kemal 19 Mayıs 1919 tarihini, yani kendisinin Samsun'a geldiği tarihi Milli Kurtuluş Hareketi'nin başlangıcı sayıyor ve bununla da hareketin sosyo-ekonomik köklerine önem vermiyor.¹⁰⁸

Atatürk gibi, Atatürk'ü konu alan Türk yazarların eserleri de Sovyet tarihçileri tarafından istinat kaynağı olarak ele alınmış ve yararlanılmıştır. Ancak M. K. Atatürk'e yapılan eleştirilerin benzerlerinin bu eserlere de yöneltildiğini açıkça görebiliyoruz. Örneğin, Şevket Süreyya Aydemir'in "Tek Adam – Mustafa Kemal" eseri, Atatürk'ün

¹⁰⁶ Yunus Nadi Abalıoğlu, "Yeni Günden Cumhuriyete kadar", *Cumhuriyet Gazetesi*, Mayıs 1924, Temmuz 1926.

¹⁰⁷ Mustafa Kemal, Put Novoy Tursii, Cilt 1-4, Moskva, 1929-1934.

¹⁰⁸ Bağirov, a.g.e., s.88.

hayatını ve çalışmalarını detaylı bir biçimde yansıtan çalışmalardan biridir.¹⁰⁹ M. Kemal'in simasında tarihte şahsiyetin rolünü göstermeye çalışan Aydemir, halk kitlelerine çok az yer vermiş, milli kurtuluş hareketinin evrensel önemini Türkiye'nin özelinde ispatlamaya çalışmıştır. Eserde ülkede kurulan bazı partiler, Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkiler hakta detaylı bilgi olsa da, Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi'nin toplumsal-ekonomik temelleri, ülkenin sınıfsal yapısı ve sınıflar çatışmalarından bahsedilmiyor.¹¹⁰

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri Ali Fuat Cebesoy'un kurtuluş savaşı yıllarını ve M. K. Atatürk'ü konu alan anılarının toplandığı "Milli Mücadele Hatıraları"¹¹¹ eserine araştırmalarında yer veriyorlar. Cebesoy'a yöneltilen eleştirilerin başında ise, onun TKF'ye bakış açısı gelmektedir. Cebesoy'un Türk Komünist Fırkası üyelerini "Sovyet Ajanı" olmakla suçlaması ve Sovyet-Türkiye ilişkilerine olumsuz yaklaşımı eleştiri konuları arasında yer alıyor.¹¹²

Halide Edip Adıvar¹¹³, Ömer Seyfettin, Tekin Alp, Cahit Burhan gibi bilimsel veya bilimsel olmayan çalışmaların yazar ve araştırmacıları da, Azerbaycan Sovyet tarihçilerinin eserlerine başvurdukları Türk yazarlar arasında yer almışlar. Bu yazarlar özellikle iki sebepten dolayı eleştirilmişler: birincisi, Türk Milli Kurtuluş Hareketi'nin sadece M. K. Atatürk'ün liderlik karizması ile ilişkilendirilmesi; ikincisi, hareketin sosyo-ekonomik temelini dikkate almamakla veya Bolşevik ideolojisine, Sovyet-Türkiye ilişkilerine olumsuz yaklaşımları nedeniyle "Turancılık"la suçlanmışlar.

Bir kural olarak, hem M. K. Atatürk ve Atatürk'ü konu alan bilimsel çalışmalar liderin süreçteki rolünün ön plana çıkarılması ve abartılması, harekette halk kitlelerinin ve sınıfsal faktörlerin etkisi, ayrıca uluslararası konjonktür dikkate alınmadan özetleme yönteminden yararlanılması nedenleriyle ciddi surette eleştirilmektedir. Bir diğer eleştiri konusu Anadolu'nun kurtuluşu sürecini araştıranların eserlerinde 1917 Ekim Devrimi ve onun sürece etkisinden hiç bahsedilmemesidir.¹¹⁴

İncelediğimiz eserlerde yazarların yaşadıkları dönemdeki Türkiye-SSC ilişkilerinin de etkisinin olduğunu görebiliyoruz. Örneğin, Selek Sabahattin'in "Milli

¹⁰⁹ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, 3 Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

¹¹⁰ Bağirov, a.g.e., s.88.

¹¹¹ Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953.

¹¹² Bağirov, a.g.e., s.89.

¹¹³ Halide Edip, Yeni Turan, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1924; Ömer Seyfettin, Yarınki Turan Devleti, Toprak Dergisi Matbaası, İstanbul, 1958; Tekin Alp, Kemalizm, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936; Cahit Burhan, Gazi Mustafa Kemal, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.

¹¹⁴ Bağirov, a.g.e., s.92.

Mücadele”¹¹⁵ eserini eleştiren tarihçi eleştirilerini biraz daha ileri taşıyarak, Türkiye’nin Milli Mücadele yıllarında Taşnak Ermenistanı’na karşı verdiği mücadelenin işgal karakteri taşıdığını ima ediyor.¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlayan Türk liderler arasında ilk sırada yer alıyor. Bunu ister Sovyet, isterse de Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde açıkça itiraf ediyorlar. M. Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi’nde yaptığı konuşmadan yapılan alıntılar buna örnek gösterilebilir. M. Kemal Paşa şöyle diyor: “Rusya halkı özgürlüğünün tehlike karşısında olduğunu gördü ve onu her taraftan yabancı müdahalenin tehdit ettiğini anladı. Böyle bir durumda onlar tek bir vücut gibi emperyalistlerin dünya ağalığına karşı çıktılar”.¹¹⁷ Araştırmalarda M. Kemal Paşa’nın Türk halkının emperyalizm zulmünden kurtulması için Sovyet hükümetinin ve Bolşevikler partisinin yardımlarına büyük değer verdiğini göstermek için, 24 Ağustos 1920 tarihinde Kurban Bayramı günü yaptığı konuşmadan alıntı yapılmıştır: “Bizim zafer kazanmamıza neden olan unsurlardan biri, bizim dostumuz Bolşeviklerin sınırlarımıza yaklaşmasıdır. Bolşevikler bize yaptıkları yardımla kanıtladılar ki, bizimle aynı düşüncededirler. Onlar İtilaf’nın Polonya planının son umudunu kırdılar ve şimdi müttefikler Polonya’ya yardım etmek için bir tane bile asker göndermiyorlar”.¹¹⁸

Azerbaycan tarihçilerinin çalışmalarında M. Kemal Paşa’nın neden Sovyet benzeri bir yönetimi ülkesinde uygulamadığını göstermek için 1920 yılında TBMM’de yaptığı konuşmasına yer veriyorlar.¹¹⁹ Söz konusu konuşmasında M. Kemal Paşa şöyle diyor: “Biz büyük inkılap eden Bolşeviklerle omuz omuza duruyoruz, tüm emperyalistlerin mahvedilmesinden bahsediyorsak–bizim amacımız aynıdır. Bolşevikler gibi biz de, tam anlamıyla, halkın iradesine dayanan devlet kurmak istiyoruz. Fakat Bolşeviklerle bizim farkımız, sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış bizim ülkemize Bolşevik programını uygulamanın mümkün olmayacağıdır. Bugün ise Bolşeviklerle Türkler bir sırada duruyorlar”.¹²⁰

Sovyet tarihçilerinin Atatürk’e büyük değer verdiklerini eserlerinde Atatürk’ün Türk-Sovyet ilişkileri ve aynı zamanda 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’na

¹¹⁵ Sabahattin Selek, Milli Mücadele, Güneş Matbaası, İstanbul, 1965.

¹¹⁶ Bağirov, a.g.e., s.93.

¹¹⁷ Kemal, a.g.e., s.224.

¹¹⁸ *Kommunist Gazetesi (Rusça)*, 22 Eylül 1920.

¹¹⁹ Sofiyev, a.g.e., s.21.

¹²⁰ *Kommunist Gazetesi (Rusça)*, 26 Eylül 1920.

verdiği öneme atıfta bulunmalarından anlamak mümkündür. Mustafa Kemal Paşa Sovyet yönetimi ile Türkiye arasında bağlanan Moskova Antlaşması'nın emperyalizme karşı mücadele veren her iki ülkenin halkları arasında fikir ve işbirliğine büyük katkı sağladığını belirtmiş, bu antlaşmayı mutluluk antlaşması olarak görmüştür.¹²¹

Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın şahsi tutumu ve Sovyet yardımlarının sonucu olarak Türk halkının Sovyet Rusya'ya olan bakışı her geçen gün olumlu yönde değişmiştir. Rusya'nın Ankara Büyükelçisi S. İ. Aralov Sovyet hükümetinin Türkiye'ye yardımları ile bağlı 6 Mayıs 1922 tarihinde gönderdiği yazıda şöyle deniliyordu: “Türk ordusunun büyük bir bölümü bizim askeri malzemelerle donatılmıştır. Bizim yardımımız olmasaydı, Anadolu hükümeti ve onun ordusu yaşayamazdı. Bizim yardımlara büyük değer veriyorlar. Bu değer köylüler, askerler ve subaylar arasında özellikle büyük önem taşıyor. Ankara'nın resmi daireleri de bizim yardıma büyük kıymet veriyorlar ve benimle olan tüm görüşmelerinde bize minnettar olduklarını itiraf ediyorlar”.¹²²

Sovyet yönetiminin maddi ve manevi yardımı sonucunda Türkiye halkı emperyalistlerin müdahaleci birliklerini 16 Eylül 1922 tarihine kadar Anadolu'dan çıkarmaya ve Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur. Sovyet yönetiminin yardımlarına güvenen Türk askerleri Ekim 1922 tarihinde emperyalist müdahalesi üzerinde kesin zafer kazandı ve 11 Ekim'de Mudanya Ateşkesi'ni imzaladı.

2.2. Türkiye Cumhuriyeti Ve SSCB-Türkiye İlişkileri Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Araştırmalarında

2.2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin İç Ve Dış Politikası

Azerbaycan tarihçileri Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş amacı ve genç cumhuriyetin iç politikası, Lozan Antlaşması süreci dahil dış politikada attığı adımlar konusunda çok sayıda çalışmalar yapmışlar. Öncelikle bu çalışmalar içerisinde cumhuriyetin ilk yıllarında iç politik gelişmelere yönelik olanlara göz atalım.

T. Dadaşov “Türkiye’de Bazı Laik Reformlar Hakkında” çalışmasında 1920-30’lu yıllarda Kemal Atatürk’ün önderlik ettiği genç cumhuriyet hükümetinin gerçekleştirdiği reformlardan din, aile ve alfabe ile bağlı olanları öncelikle belirtiyor.¹²³

¹²¹ *Mejdunarodnaya Jizn Dergisi*, Sayı 11, 1963, s.149-150.

¹²² Komünist Partisi Mermez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü Gürcistan Şubesi'nin Parti Arşivi, f.13, s.1, iş 15, v.3, aktaran: Sofiyev, a.g.e., s.43.

¹²³ T. Dadaşov, Türkiye’de Bazı Dünyevi İslahatlar Hakkında, Elm Yayınları, Bakü, 1972, s.114.

Türkiye milli burjuva kültürünün gelişimi tarihinde ileriye doğru atılmış bir adım olan bu ilerici reformların uygulanması, kapitalizmin gelişmesine engel olan feodal-dini gerici unsurların temizlenmesi ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının hızlandırılması amacını taşıyordu.

N. Z. Efendiyeva 1923-1960 yıllarında Türkiye’de kadınların durumu ve kadın hareketini inceleyen çalışması Azerbaycan’da Türkiye’nin ekonomik yapısı ve kadın haklarının gelişmesi, aynı zamanda kadınların toplumsal-ekonomik yapıda her geçen gün artan öneminin öğrenilmesi açısından önemli sayılabilir.¹²⁴ Çalışmanın diğer önemli tarafı ise cumhuriyet dönemi ile birlikte, Osmanlı’nın son dönemlerinde ülkedeki politik, ekonomik ve kadın hakları ile bağlı manzara da istatistiki veriler ışığında değerlendirilmiş, zaman zaman mukayeseli analiz yapılmıştır. Cumhuriyetin ilk yılında İstanbul’da Fransız sermaye kuruluşu olan “Reji”ye ait tüm üretim alanlarında 5.000’e yakın kadın ve çocuğun çalıştığı, 12 saata yaklaşan çalışma sürelerinin karşılığında kadınların en fazla 2 kağıt Lira kadar emek hakkı aldıkları, bu rakamın erkeklerin kazancının yarısından az olduğunun altı çiziliyor. “Dünya İşçi Hareketi” isimli Rus dilinde yayınlanan derginin verilerine dayanarak araştırmacı, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından bir yıl sonra çalışanların % 20’sinin kadınlardan oluştuğunu belirtiyor.¹²⁵

Efendiyeva çalışmasında Türkiye’nin kısa sürede kadın hakları ve kadınların ülkenin ekonomik ve politik hayatına adapte olmasını yüksek değerlendiriyor, bu süreçten hoşnut olmayan güçlerin çeşitli argümanlarla süreci engellemeye çalıştıklarını vurguluyor.¹²⁶

Araştırmacı Gamber Hüseyinov ise Türkiye Cumhuriyeti’nin “devletçilik” siyasetinin önemine değinerek, ABD’nin kendi çıkarları için bu politikayı engellediğini ve Türkiye’yi kendine bağımlı hale getirdiğini iddia ediyor.¹²⁷

Mustafa Kemal ve onun destekçilerinin isteği ile Ocak 1925’de TBMM’in Türk kadınlarına devlet idareçiliğinde çalışmak hukuku tanıyan bir kanunun kabul edilmesini anlatan Efendiyeva, bu kanundan sonra kadınların toplumsal yaşamda çarşafsız dolaşlarına resmi izin verildiğini vurgularken, Atatürk’ün konu ile ilgili konuşmasının aşağıdaki bölümüne yer veriyor: “Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez,

¹²⁴ N. Z. Efendiyeva, Türkiye’de Kadınların Durumu ve Kadın Hareketine Dair (1923-1960), Elm Yayınları, Bakü, 1972.

¹²⁵ Jenskiy Trud v Kapitalistiçeskix Stran, *Mejdunarodnoe Raboçee Dvijenie*, Sayı 9, 1924, s.5.

¹²⁶ Efendiyeva, a.g.e., s.116-117.

¹²⁷ Ganber Hüseyinov, Çağdaş Türkiye (1960-1967), BDU Yayınları, Bakü, 1968.

bir örtü ve ya buna benzer bir şey bağlayarak, yüz gözünü kapatıyor, yanından geçen erkeklerden kendilerini gizlemeye çalışıyorlar. Bu ne gelenektir... medeni bir milletin anası veya kızı böyle acayip bir şekle girer mi, böyle vahşi duruma düşür mü? Bu, bir milleti çok komik gösteren manzaradır. Bunu kısa sürede sonlandırmak gerekir”.¹²⁸

Araştırmacı Hemid Aliyev`in Türkiye Cumhuriyeti ile bağlı yaptığı çalışmanın, Sovyetler Birliği`nin 1950`li yıllarda Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerinin gölgesinde kaldığı açıkça kendini belli ediyor. Yazar, 1957 yılında Türkiye`nin nüfusunun 24.797 bin kişi olduğunu, resmi Türk makamlarının verilerine göre, nüfusun % 88,3`ünün Türklerden, %7,8`inin Kürtlerden, geri kalanının ise Araplar, Lazlar, Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Çerkezler ve Yahudilerden oluştuğunu, fakat bu rakamların gerçeği yansıtmadığını, buna kanıt olarak ise nüfus sayımında halkın hangi etnik gruba veya azınlığa mensup olduğuna dair her hangi bir kayıdın yapılmadığını belirtiyor.¹²⁹ Bundan başka, Aliyev, çalışmasında Türkiye Anayasası`nda azınlıklarla bağlı hiçbir maddenin bulunmadığını, ülkede yalnız bir milletin–Türk Milleti`nin olduğunu, azınlıklara karşı ayrımcılık yapılması sonucunda son 30 yılda Türkiye`den çok sayıda Ermeni, Yunan, Arap ve Bulgarın göç ettiğini iddia ediyor.

Efendiyeve araştırmasında 1935 yılında Türkiye`de çalışan nüfusun % 20`sinin kadınlardan oluştuğunu, bu rakamın Doğu`da en yüksek gösterici olduğunu, bunun daha başlangıç olduğunu, kadınlara sağlanan hakların kapsamının gün geçtikçe gelişmesi sonucunda kadın milletvekillerinin TBMM`de halkın vekili olarak yer aldıklarını pozitif algı oluşturacak şekilde kaydediyor.¹³⁰ Diğer Sovyet dönemi Azerbaycanlı tarihçiler gibi Efendiyeve da, Demokrat Parti`nin yönetimde olduğu yıllara olumsuz yaklaşmıştır. Demokrat Parti`nin yönetime gelmesi ile ülkede irticanın kuvvetlendiğini ve bunun kadınlara olan bakış tarzında kendini daha somut belli ettiğini gösteriyor. Bu dönemde kadın problemlerine ait kitapların basımı yok denecek kadar azalmıştır.¹³¹

Araştırılan eserlerde Türkiye`nin Kore`ye askeri güç göndermesi de en çok eleştiri alan, sorgulanan konular arasında yer almıştır. Türkiye-SSCB arasında 1920`li yıllarda biraz da zorunluluk nedeniyle gelişen olumlu politik ve askeri ilişkilerin ve bu ilişkilerin iki ülke arasındaki diğer ilişkilere olumlu yansımaları, İkinci Dünya Savaşı`ndan sonra oluşan yeni dünya düzeninin etkisi ile hızla kötüleşmiştir. İkinci

¹²⁸ “Atatürk ve Devrimleri”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Kasım 1963.

¹²⁹ Hamid Aliyev, *Çağdaş Türkiye*, BDU Yayınları, Bakü, 1958, s.3-4.

¹³⁰ Efendiyeve, a.g.e., s.119.

¹³¹ N. Dursunoğlu, *Türkiye`de Kadınlar Hakkında Yayınlanmış Eserler*, Ankara, 1959, s.24.

Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda SSCB'nin dış politikası bazı yönleri ile güçlü gözükse, aslında daha çok basit karaktere sahip Stalin entrikalarının temel aracına dönmüştü. 1930'lu yıllarla kıyaslanıldığında sonraki yıllarda Sovyet baskısının biraz azalması Stalinin daha önce ülkenin dahilinde uyguladığı oyun kurallarının şimdi ülkenin dışında uygulanması, komşu devletlere karşı baskıcı yöntemleri kullanması ile bağlıydı.¹³² Nitekim, daha savaş sona ermeden, 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul eden Molotov, Sovyet hükümetinin günün şartlarına ve İkinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan yeni duruma uygun olmadığı için esaslı değişiklikleri geciktirdiğine inandığı 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını feshettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Türkiye Sovyetler Birliği'ne verdiği cevap notasında, iki ülke arasındaki dostluk ve iyi ilişkilerin devamı için yeni bir anlaşma yapılabilceğini bildirmiştir. Ancak çok geçmeden Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünden bazı tavizler vermeden Sovyetler Birliği ile antlaşma yapılmasının imkansız olacağı ortaya çıkmıştır. Nitekim 7 Haziran 1945'te Molotov, Büyükelçi Sarper'e iki ülke arasında yeni bir antlaşma yapılabilmesi için; Boğazlar'ın Türkiye ile birlikte savunulması, bunu sağlamak için de Sovyetlere Boğazlar'da deniz ve kara üsleri verilmesi, Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iade edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kabul edilmesi mümkün olmayan bu isteklerin Türk hükümeti tarafından reddedilmesi üzerine, Sovyetler Birliği, 1945 yılı Haziran ortalarından itibaren Türkiye üzerinde siyasi baskı yapmaya başlamıştır.

SSCB'nin Türkiye'den toprak iddiaları ve Boğazlar üzerinde yeni talepleri, Ankara'nın Batı ile yakınlaşmasına, bu yakınlaşmanın Kore Savaşı ve Bağdat Paketi gibi anlaşmalarla kendini açıkça belli etmesi, Moskova yönetiminin sert söylemler geliştirmesine neden olmuştur. İki ülke ilişkilerinin olumsuz seyri 1950'li yıllardan itibaren Türkiye ile ilgili Sovyet tarihçilerinin araştırmalarına da olumsuz yansımıştır. Hem sayı olarak bu araştırmalar azalmış, aynı zamanda bilimsel çalışmalarda araştırmacıların Türkiye ile ilgili yorumlarında olumsuz tavır açıkça belli olmaya başlamıştır.

Azerbaycan Sovyet tarihçilerinin Türkiye'nin dış politikası ile ilgili Milli Kurtuluş Savaşı dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonraki dönemle ilgili

¹³² Cemil Hesenli, C., SSCB-Türkiye: Soğuk Savaş'ın Deney Meydanı, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2005, s.6.

yazdıkları eserlerde birinci dönemle ilgili Sovyetlerin Ankara'ya desteği sürekli ön plana çıkarılırken, Lozan Konferansı'nda Sovyet temsilcilerinin Türkiye'nin taleplerine verdiği destek, SSCB'nin amaçlarına dokunulmadan romantik bir biçimde anlatılmaktadır.

Türkiye'de devam eden Milli Kurtuluş Hareketi, Sovyet-Türkiye ilişkileri meseleleri, Sovyet cumhuriyetlerinin kurtuluş mücadelesi yürüten Türk halkına desteği, Türkiye'nin uluslararası politikada benimsediği tutum vs. konularla bağlı “Pravda”, “İzvestiya”, “Jizn Nasionalnostey”, “Zarya Vostoka”, “Bakinskiy Raboçi”, “Komunist” (Rusça ve Azerbaycan Türkçesi ile) vs. süreli yayınlarda çok sayıda haber ve makale yayınlanmış, bu yayınlar Azerbaycan tarihçilerinin Türkiye İstiklal Savaşı ve sonrasında Türkiye, Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili en çok başvurdukları kaynaklar olmuştur.¹³³ Bunun dışında, Azerbaycan tarihçileri dönemin araştırılmasında Atatürk'ün anılarına kendi önemi ve halk mücadelesinin en ciddi politik, askeri ve diplomatik meselelerinin yorumunun dolgunluğu açısından büyük değer ve yer vermişler.¹³⁴

Sovyet tarihçilerinin ortak yanlarından olan Türk-Sovyet ilişkilerinde Sovyetlerin kendi çıkarları gereği Türkiye'ye yardım sağladığı ve dış politika meselelerinde kendi çıkarlarının elverdiği ölçüde Türk dış politikasına destek verdiği şeklindeki yorumların yer aldığı eserlere olumsuz yaklaşımı rahatlıkla görmek mümkündür. Örneğin, TBMM hükümetinin dış politikasının analizini ve kendine özgü taraflarını izah eden Yusuf Hikmet Bayur¹³⁵, Ali Fuat Türkgeldi¹³⁶, Ahmet Şükrü Esmer¹³⁷ gibi yazarlar Sovyet-Türkiye ilişkilerine gazezli yaklaşma ile ittiham ediliyorlar.¹³⁸

Cemal Bilsel'in iki ciltlik “Lozan” adlı çalışması¹³⁹ ve Ali Naci Karacan'ın “Lozan Konferansı ve İsmet Paşa” eseri¹⁴⁰ de yine Azerbaycan tarihçilerinin araştırmalarında eleştirilmektedir. Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye'ye çokyönlü yardımına önem vermedikleri, Türk heyetinin Lozan'da verdiği “ödünler”e olumlu

¹³³ *İzvestiya Vremennogo Revolyusionnogo Komiteta Azerbaydjana*, Baku, 1920; *İzvestiya Bakinskogo Soveta*, Sayı 41, Mart 1918; *Trud*, Baku, 1923; *Blijniy Bostok*, Sayı 1, Baku, 1930; *İzvestiya*, Organ SK KP(b) Azerbaydjan, Byulleten, Baku, Sayı 2, 1920; *Kafkazskiy Raboçi*, Sayı 9-10, Baku, 1922; *Neftyanoe Xozyaystvo Azerbaydjana*, Sayı 3, Baku, 1929.

¹³⁴ Bağirov, a.g.e., s.87.

¹³⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Yeni Türkiye'nin Harici Siyaseti*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1942.

¹³⁶ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara, 1951.

¹³⁷ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih (1919-1939)*, SBF Yayınları, Ankara, 1953.

¹³⁸ Bağirov, a.g.e., s.91.

¹³⁹ Cemil Bilsel, *Lozan*, Cilt 1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

¹⁴⁰ Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

bakmaları, Sovyet heyetinin tutumunu doğru yansıtmadıkları ve SSCB'nin Türkiye'ye Boğazlar meselesinde Batı'ya karşı kendilerini savunmayacaklarını söylediği yönünde bilgilerin yer alması bu eleştirilerin sebeplerini oluşturmaktadır.¹⁴¹

Türk araştırmacıların Türk dış politikası ve Lozan Konferansı ile bağlı çalışmalarını Sovyetlerin Türkiye'ye verdiği desteği önemsememekle eleştiren Sovyet döneminin Azerbaycan tarihçileri, kendileri de Sovyetlerin Türkiye'ye desteğinin sebepleri, Sovyetlerin ister Lozan Konferansı, isterse de diğer meselelerde gerçek amaçları ve gerçek çıkarlarının ne olduğu, hangi hedeflerin peşinde koştuğu konusunda hiçbir yoruma yer vermeden, SSCB'nin Türkiye'ye "kayıtsız şartsız" destek verdiğini savunuyorlar.

Türk ordusunun Yunan ordusu ve onu destekleyen Batılı güçler üzerinde kazandığı kesin zaferi yorumlayan Memmed Feteliyev, bu zaferin sadece politik ve askeri sonuçları olmadığı, aynı zamanda daha önce görülmemiş demografik sonuçlar da doğurduğunu belirtiyor.¹⁴² Yazar, Türkiye'nin gayri-müslimlerin sorunlar çıkaracağını ve sadık kalmayacaklarını düşündüğü için onları göçe zorladığını, Eylül-Ekim 1922 tarihlerinden itibaren Yunanlar ve Ermenilerin ülkeden göç ettiklerini yazarken, Alexandris Alexis'in araştırmasına istinat etmektedir.¹⁴³

Türk dış politikası ve SSCB ile ilişkiler konusunda Azerbaycanlı araştırmacıların eserlerinde dikkat çeken bir diğer nokta, bu konuda bazı Türk politikacıların zan altında bırakılmasıdır. Türk Dışişleri Vekili Bekir Sami bey Sovyetlere karşı olumsuz tutumu ve Moskova Konferansı'nın kesintiye uğramasının sebepkarı gibi lanse edilmektedir. Mehmed Sofiyev, Bekir Sami beyi, Sovyet hükümetinin Türkiye'ye karşı hayırsever tutumunu kasti olarak Ankara'ya iletmemekle ve Moskova dönüşü Bakü'ye gelerek burada Azerbaycan'ın Bolşevik yönetimi ile ikili anlaşmalar imzalayarak Sovyet-Türkiye ilişkilerini sekteye uğratmaya çalışmakla suçluyor.¹⁴⁴ Türkiye'nin ulusal çıkarlarının ve toprak bütünlüğünü Bolşeviklere, Ermenilere ve diğer düşmanlara karşı en üst düzeyde korunmaya çalışan, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak için iki ülke arasında ikili anlaşmalar yapmaya çalışan değerli bir Türk diplomatının Azerbaycanlı

¹⁴¹ Bağirov, a.g.e., s.92.

¹⁴² Memmed Feteliyev, Türkiye, Yunanistan ve Büyük Devletler Lozan Konferansı'nda, Elm Yayınları, Bakü, 2013.

¹⁴³ Alexis Alexandris, The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1983, s.77.

¹⁴⁴ Sofiyev, Türkiye 1918-1923 Yıllarında, s.35.

tarihçiler tarafından eleştirilmesi, bu araştırmacılar üzerinde rejimin baskısının ne derece yüksek düzeyde olduğunu gösteriyor.

Lozan Konferansı ile bağlı meselelerde Türkiye'nin Sovyetlere karşı tutumu da eleştiri konusu olmuştur. Maalesef, Türkiye hükümeti Sovyet Rusya'nın konferansa davet edilmesini desteklese de, diğer devletlerle eşit statüde olmasına karşıydı. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa bunu aşağıdaki gibi açıklıyordu: “Türkiye yalnız savaş durumunda bulunan devletlerle barış görüşmeleri yürüttüğü için, Rusya'nın bu görüşmelere katılmasını zorunlu görmüyor. Bu sebeple, Türkiye hükümeti Rusya'nın Lozan'a katılması için talepte bulunamaz”.¹⁴⁵

Sovyet Rusya'nın Türkiye meselesinde tutumunun diğer katılımcı devletlerden farklı olduğunu belirten Sofiyev, Moskova Antlaşması'na dayanarak Sovyet yönetiminin Türkiye'nin bağımsızlığını savunduğunu, onun sınırlarını tanıdığını, kapitülasyon rejimine karşı çıktığını ve Türkiye'nin Osmanlı'nın borçlarını yüklenmesini istemediğini belirtiyor. Sovyetler'in Boğazlar meselesinde de Türkiye'nin “yanında yer alması”, yukarıdaki meselelerde olduğu gibi, tamamen kendi çıkarlarının sonucundaydı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti ile benzer sorunlarla yüzleşen Sovyet yönetimi Boğazlar meselesinde de benzer argümanlardan hareket ediyordu. Boğazlar'ın Türkiye'nin milli çıkarlarını gözeterek çözülmesi, Karadeniz'de geçişlerde ticaret gemilerinin serbest geçiş hakkından yararlanması, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin yasaklanması şeklindeki istekler, aslında Türkiye'nin çıkarlarını savunmaktan çok, SSCB'nin güvenliğinin garanti altına alınmasına hizmet ediyordu. Bu nedenle, Türkiye'nin Boğazlar meselesinde Batılı devletlerin bazı isteklerini kabul etmesi tepkiyle karşılanıyor, bu ödünlerin Türk-Rus dostluk ilişkilerinin ruhuna aykırı olduğu vurgulanıyordu. Özellikle, Sovyet heyetinin defalarca İsmet Paşa'ya “Askeri gemilerin Boğazlar'dan geçmesine izin verilmesinin Sovyet Rusya'nın aleyhine düşman bir adımdır ve İtilaf Türkiye'yi zaferinin kazanımlarından mahrum bırakıyor”¹⁴⁶ şeklinde hatırlatmada bulunduğunu görüyoruz.

Sofiyev, tüm ödünlere rağmen, Lozan Konferansı'nı emperyalizm üzerinde Türkiye'nin büyük zaferi olarak görüyor, Türkiye'nin tam bağımsız devlet olarak

¹⁴⁵ Semyon İvanoviç Aralov, Vospominaniya Sovetskogo Diplomata, Moskva, 1960, s.172.

¹⁴⁶ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, Cilt 6, Moskva, 1962, s.112.

uluslararası sistemde yerini aldığını ve büyük devletler tarafından sınırlarının tanınmasını büyük başarı olarak kabul ediyor.¹⁴⁷

2.2.2. Atatürk Döneminde Türkiye-SSCB İlişkileri

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 1923-1945 dönemi, gerek iç, gerekse dış politika açısından ikili bir tasnife tabi tutulmuştur. Genellikle, 1923-1938 dönemi, Atatürk'ün adıyla anılmaktadır.¹⁴⁸ Bu tasnife uygun olarak, 1923-1938 yıllarını kapsayan dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerini “Atatürk döneminde Türk-Sovyet ilişkileri” adı ile isimlendirmek daha uygun olacaktır.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Sovyet-Türkiye ilişkilerinin ilginç tarihi vardır. XX. asrın 20'li yıllarında benzer tarihi gelişmelerle karşılaşan her iki devlet giderek uluslararası ilişkiler sisteminde kendi yerlerini almış, ikili ilişkilerden kapsamlı işbirliği sistemine doğru, ablukadan uluslararası tanınmaya doğru büyük tarihi yol katetmişler. 1930'lu yılların ortalarına kadar Sovyet-Türk ilişkilerini gelen olarak dostluk, hatta bazı alanlarda kardeşlik ilişkileri şeklinde seciyelendirmek mümkündür.

Sovyet Rusya ile Türkiye arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması, Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan arasında imzalanan Kars Antlaşması, Türkiye ile Ukrayna SSCB arasında imzalanan 21 Ocak 1922 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması Sovyet-Türkiye ilişkilerinin sağlam temelini oluşturmuştur. Bu antlaşmaların devamı olarak iki taraf arasında 17 Aralık 1925'te tarafsızlık, saldırmazlık ve düşman paktlara katılmama ile bağlı Paris Antlaşması imzalandı.¹⁴⁹ Araştırmacı Mehmed Sofiyev bu antlaşmanın Türkiye için çok büyük önemini bulunduğunu belirtiyor. Çünkü bu antlaşmaya kadar İngiltere emperyalizmi Türkiye üzerine askeri hücumu hazırlanıyordu.¹⁵⁰ Çalışmada ayrıca, İngiltere'nin iki devletin ilişkilerini bozma gayretinde olduğuna yer veriliyor, ayrıca 8 Aralık 1925 tarihli “Morning Post” gazetesinde Türkiye ile SSCB arasında gizli bir anlaşma imzalandığı, bu anlaşmaya göre SSCB'nin Türkiye'ye Musul ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmekte yardım edeceği, karşılığında ise Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı SSCB'ye bırakacağı yönünde hiçbir aslı olmayan makale yayımlandığını vurguluyor.¹⁵¹

¹⁴⁷ Sofiyev, a.g.e., s.65.

¹⁴⁸ Mustafa Budak, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasına Dair Türkçe Kaynak ve Araştırmalar (1923-1945)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s.270.

¹⁴⁹ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, Cilt 8, Moskva, 1963, s.739.

¹⁵⁰ Sofiyev, Türkiye'nin En Yeni Tarihi, s.57.

¹⁵¹ Yine orada, s.58.

Paris Antlaşması dışında, taraflar arasında Ekim 1935'te "Centilmenlik Anlaşması" imzalamak hususunda sözlü mütabakat sağlandığı anlaşıyor.¹⁵² Bu anlaşma taraflardan birine yönelecek terör girişiminin karşı tarafa iletilmesini de öngörüyordu. Politik içerikli antlaşmaların dışında, taraflar arasında ekonomik, ticari, mali, sınır, ulaştırma, kara sularından faydalanma, posta, askeri gemilerin karşılıklı ziyaretleri vs. konuları kapsayan birsıra anlaşma ve protokoller de imzalanmıştır.¹⁵³

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ilişkilerin geniş spektrumunu düzenleyen anlaşmalarla birlikte, Sovyet tarafı Türkiye'de yaşanan politik gelişmeleri dikkatle takip ediyor ve Kemalist Hareket aleyhine gizli istihbarat bilgilerini büyük hevesle topluyordu. Batı'da sosyalist devriminin zafer kazanacağı umudunu kaybeden Rus Bolşevikleri 1920'li yıllarda daha çok Doğu ülkelerinde Bolşevizmin yayılacağına, İran'da ve Türkiye'de anti-empyralist hareketin sosyalist devrimle sonuçlanacağına inanıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın simasında Türkiye'de "Bolşevik Lideri" oluşturmak Sovyetlerin seçeneklerinden birini oluşturuyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa'yı savunmak perdesi altında "O'nu sürekli Sovyet etkisi altında tutmak" Bolşeviklere nasip olmadı.¹⁵⁴ Çünkü M. Kemal Paşa daha 20'li yılların başında Sovyetler'le işbirliğinin zorunluluk olması ile birlikte, böyle bir yakınlaşmanın sakıncalı olduğu kanaatine varmıştı. Dolayısıyla İtilaf ile kalıcı barışın sağlanması için gerekirse Sovyet Rusya ile ilişkileri kesmek bile göze alınmıştı. Özellikle Kemal Paşa'nın komünizmi, "mikropları tüm dünyaya yayılan geçici hastalık" olarak tanımlaması, Rusların Türk milliyetçileri ile işbirliği yapabileceklerine imanlarını azaltmıştı.¹⁵⁵

Fakat her şeye rağmen, tarafların ilişkilerde sağduyulu tutumu, iki ülke ilişkilerinin 1930'lu yılların ortalarına kadar pozitif görüntüde seyretmesine sebep oldu. Bunun bir sebebi de, Atatürk'ün giderek yaklaşan dünya savaşı sürecinde Türkiye'nin yalnız kalmasını engellemek düşüncesi idi. Ancak M. Kemal Atatürk Rusya'nın güçlenmesinden de ihtiyat ediyordu.

İlişkilerin bu şekilde devam etmesi iki ülke arasında ekonomik ve kültürel ilişkilere de ciddi biçimde yansımıştır. 1920'li yıllarda iki ülke arasında ekonomik, ticari ve kültürel ilişkiler de pozitif yönde gelişmiş, politik ilişkilerin giderek kopma

¹⁵² AR MDA, f.28, s.4, İ.3, v. 45-53.

¹⁵³ Heseli, a.g.e., s.13.

¹⁵⁴ Aleksandr Danilov, Aleksandr Pijikov, Rojdenie Sverxderjavı: SSSR v Pervie Poslevoennie Godı, Moksova, 2001, s.12.

¹⁵⁵ Heseli, a.g.e., s.13.

noktasına doğru ilerlediği 1930'lu yıllarda ise diğer alanlardaki ilişkiler de negatif seyir izlemiştir.

1929-1933 yıllarında yaşanan dünya ekonomik krizi Türkiye ekonomisine olumsuz yansımış, ülkenin ekonomik ve mali yapısını derinden sarsmıştır. Özellikle tarım ürünlerinde yaşanan fiyat düşüşü, bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin mali tablosunu ciddi biçimde olumsuz yönde etkilemiş, borç düzeyi 443 milyon Türk Lirası'na ulaşmıştır.¹⁵⁶ Bu yıllarda Türkiye'nin ihraç ettiği pamuğun % 30, yünün % 80, ipliğin % 40'ını SSCB alıyordu.¹⁵⁷

28 Nisan-18 Mayıs 1932 tarihlerinde Başbakan İsmet İnönü'nün Rusya'da bulunması, aynı zamanda Ekim 1933'de Sovyetlerin üst düzey yetkililerinin Türkiye'ye iade-i ziyarette bulunmasının başlıca amacı iki ülke arasında her alanda işbirliğinin geliştirilmesi idi.¹⁵⁸ Sovyet heyetinin ziyareti zamanı SSCB Türkiye'ye üç uçak hibe etmişti.

Yukarıda yer verdiğimiz sebeplerin üzerinde durmayan Azerbaycan Sovyet tarihçileri 1930'lu yıllarda iki ülke ilişkilerinin giderek kötüleşmesini Atatürk'ün dış politikasının süreklilik arz etmediğine ve çelişkili özellik taşıdığına bağlıyorlar. Atatürk ve arkadaşlarının bir taraftan Türkiye'nin dış politika çizgisinin Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi üzerine kurulduğunu belirtirken, diğer taraftan ise iki ülke arasında imzalanan anlaşmaların maddelerini çiğnediklerini iddia ediyorlar. Buna örnek olarak da, Türkiye'nin, amaçları arasında SSCB'yi Balkanlar'dan uzak tutmak da bulunan Balkan Paketi'ne üye olmasını gösteriyorlar.

11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Gemicilik Anlaşması iki ülke ilişkilerinin ticari alanda da gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinin birinci senesinden itibaren mal devriyesi hızla yükselmiştir. 1926-27 senelerinde iki ülke arasında ticaret hacmi 85,4 milyon ruble olduğu halde, bu rakam 1927-28 yıllarında 101,8 milyon rubleye yükselmiştir.¹⁵⁹ 1932 yılında Türkiye'nin ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı % 6,9, ihracatında ise bu oran % 5,5 civarında olmuştur.¹⁶⁰

İki ülke arasında kültürel ilişkileri değerlendiren Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri Türkiye'nin çağdaşlaşma ve Batılı değerleri benimsemesini, yeni kurulan

¹⁵⁶ Noveyşaya İstoriya Zarubejnogo Vostoka, Vıp. 2, Moskova, 1955, s.217.

¹⁵⁷ Sofiyev, a.g.e., s.77.

¹⁵⁸ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Cilt 16, Moskova, 1970, s.583.

¹⁵⁹ Vneşnyaya Torgovlya SSSR so Stranami Azii, Afriki i Latinskoy Ameriki, Vneştorgizdat, Moskova, 1958, s.141.

¹⁶⁰ Sofiyev, a.g.e., s.105.

cumhuriyetin burjuva ülkesine dönüşmesinin bir gereği olarak görüyorlardı. Yeni değerlerin benimsenmesi ve yaygınlaşması, yeni kurulan hükümetin kendi konumunu güçlendirmesi için gerekliydi.

1926 yılında iki taraf arasında kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve Sovyet tecrübesinin yerinde öğrenilmesi amacıyla, Türkiye'nin Milli Eğitim Bakanı'nın yardımcısı Nafiz Atuf'un başkanlığında kalabalık bir heyet 2 ay kadar SSCB'de bulunmuş, Türk cumhuriyetlerini ziyaret etmişler.¹⁶¹ Sovyetler Birliği'nde ilk olarak Azerbaycan'da Arap alfabesinin kullanımdan kaldırılması ve Latin alfabesinin kullanılmasının sebepleri arasında Türkiye'nin aynı adımı atmasının teşvik edilmesinin bulunduğu bazı araştırmacılarca belirtiliyor.¹⁶² Sovyetler Birliği'nde bulunan Türklerin 1926 yılında Latin harflerini kabul etmelerini takiben Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin Latin harflerinin kabul edilmesinin siyasi yönden önem ve gereğinin üzerinde durmasından sonra hazırlıklar hızlanmış, 23 Mayıs 1928 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı'nda resmen bir dil komisyonu oluşturulmuştur.¹⁶³ 1 Kasım 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti Arap alfabesini bırakarak Latin alfabesine geçmiştir. Latin harflerine geçişin perde arkasındaki sebeplerinden biri de hiç kuşkusuz, Birinci Türkoloji Kongresi'nde Sovyetler Birliği'ndeki Türkler cumhuriyetlerinin Latin alfabesine geçmeleri idi. Türkiye kamuoyunda alfabe meselesinin bu yönüyle işlenmesi, daha çok Batı medeniyetini benimseme çalışmalarının bir sonucu olarak takdim edilmesi normal bir yaklaşımdı. Atatürk'ün Türk Dünyası'ndaki gelişmelere kayıtsız kalmadığı, hazırlıkların yapıldığı, onun cumhuriyeti kurar kurmaz Türk Dünyası'na yönelik çalışmalar yapacak kurumları kurması genel Türklük düşüncesinde olduğunu göstermektedir.

Sovyet tarihçileri Türkiye'nin alfabe devriminde Atatürk'ün koyu Latin alfabesi taraftarı olduğunun büyük etsiki olduğunu kaydediyorlar. Atatürk'ün konuşmalarının birinde, "Vatandaşlar, biz kendi dilimiz için yeni harfler kabul etmeliyiz, biz bu anlaşılmayan işaretlerden kurtulmalıyız. Zaman kaybetmeden yeni Türk alfabesini

¹⁶¹ *Narodnoe Prosvetenie Dergisi*, Sayı 8, 1926, s.122-128.

¹⁶² Azerbaycan Türk aydınlarının, değişik maksatla da olsa, Latin alfabesini benimsediklerini gören Sovyet Hükümeti, aldığı bir kararla 1924 sonlarında Azerbaycan'ın Latin alfabesini kullanmasını resmen istedi. 1 Mayıs 1925'de Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin kararı ile Latin alfabesi gazeteler ve remi haberleşme için mecburi ilan edildi. 7 Ağustos 1925'de alınan bir başka kararla da Arap alfabesi ile basılmış olan bilumum neşriyatın Sovyetler Birliği'ne girmesi yasaklanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Mahir Aslan, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, (Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2008, s.88-92.

¹⁶³ Ayşe Aktaş, "Atatürk ve Harf Devrimi", *Erdem Dergisi*, Cilt 11, Sayı 33, 1999, s.709.

kabul etmeliyiz. Bu harfleri tüm halka, köylülere, çobanlara, amelelere, kayıkçılara öğretiniz. Bunu milli ve vatanseverlik borcu olarak yapınız”.¹⁶⁴

Azerbaycan tarihçileri Türkiye'nin dilde gerçekleştirdiği yenilikler konusunda Sovyet ve Sovyetler Birliği'nin Türk cumhuriyetlerinin tecrübesinden faydalandığı konusunda görüş birliği içindeler. 1926'da Bakü'de gerçekleştirilen Türkoloji Kongresi'nin bu süreçte büyük önem taşıdığı, ayrıca Sovyet bilimin ve eğitiminin Türkiye'de uygulanması için SSCB'nin çok sayıda kitap ve eğitim müfredatını bu ülkeye gönderdiği vurgulanıyor.¹⁶⁵

Sovyet – Türkiye kültürel ilişkilerinin gelişme yönlerinden biri de edebiyat ve sanat alanındaki ilişkilerdir. Sovyet edebiyatındaki halkçılık ve vatanseverlik Türk edebiyatının ideya ve bedii gelişimine katkı sağlamıştır. Maksim Gorki'nin 1933 yılında İtalya dönüşü İstanbul'a uğraması¹⁶⁶ ve burada Türk şair ve yazarları ile görüşmesi araştırmalarda yer alıyor. Türkiye'de demokratik yönümlü edebiyatın kurucusu, Sovyetler Birliği'nin sadık dostu yazar ve şair, komünist Nazım Hikmet'in hayatı ve çalışmaları, sovyet yaşam biçimi ve Sovyet ülkesi ile derinden bağlıydı.¹⁶⁷ Nazım Hikmet'in yetişmesinde M. Gorki ve V. Mayakovski'nin eserlerinin ve şiirlerinin ciddi etkisi olduğu belirtiliyor. Araştırmacının baş vurduğu kaynaklardan yararlanarak yazdığı bir paragrafta Mustafa Kemal Atatürk'ün Ankara'ya yapılmış muhteşem Anıtkabir'inin yapımında Türk mimarlar, Sovyet mimarlarının ve heykeltıraşlarının elde ettikleri yeniliklerden yararlandıklarını ileri sürmektedir.¹⁶⁸

Sonuç olarak, Türkiye'yi araştıran dönemin Sovyet yazarları Atatürk ve Lenin'in iki ülke ilişkilerinin gelişmesine olumlu bakış ve katkılarını belirtiyorlar. 1930'lu yıllardan sonra iki ülke ilişkilerinin hızla kötüleşmesini ise daha çok bir zamanlar sürgüne gönderilen vatan hainlerinin Atatürk'ün ölümünden sonra ülkeye dönmeleri, onların emperyalizm ile işbirliği içinde iç ve dış irticanın da katkısı ile yaptıkları yıkıcı faaliyete bağlıyorlar.

¹⁶⁴ Anatoliy Filippoviç Miller, Oçerki Noveşney İstorii Tursii, Moskova, Akademiya Nauk SSCB Yayınları, 1948, s.155-156.

¹⁶⁵ Türkiye hükümetinin ricası ile Ankara'da Hukuk Fakülteleri için Azerbaycan kitap idaresi Haziran-Temmuz 1929 tarihlerinde Türk dillerinde çok sayıda hukuk edebiyatı, özellikle Azerbaycan SSC Anayasası'nı, kanun mecellelerini, kadın hakları ile ilgili kanunları ve Azerbaycan Adalet Bakanlığı'nın çeşitli kararnamelelerini Türkiye'ye göndermiştir. 1930 yılının ikinci yarısında Türkiye'ye Azerbaycan ve Tatar lehçelerinde 224, Özbek ve Türkmen lehçelerinde ise 233 kitap, aynı zamanda süreli yayın gönderilmiştir. SSCB OİMDA, fond 5283, siyahı 4, iş 44, varaka 57-58, 81.

¹⁶⁶ *Kommunist Gazetesi*, 16 Mayıs 1933.

¹⁶⁷ Sofiyev, a.g.e., s.129.

¹⁶⁸ Yine orada, s.131.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1991 SONRASI AZERBAYCAN TARİH ARAŞTIRMALARINDA TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ AZERBAYCAN, TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

3.1. 1918-1920`li Yıllarda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Yeni Dönem Azerbaycan Tarih Araştırmalarında

3.1.1. 1918-1920`li Yıllarda Türkiye – AHC İlişkilerinde “Yardım” Meselesi

I. Dünya Savaşı, vaktiyle üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu için trajik bir şekilde sonuçlandı. Enver-Talat-Cemal üçlüsünden iktidarı devralan Ahmet İzzet Paşa hükümeti 1918 yılının 30 Ekim günü Ege`de, Lemnos Adası`nın Mondoros limanında İtilaf devletleri ile ateşkes imzalamak zorunda kaldı. Böylece, İtilaf devletleri Osmanlı Devleti`ni parçalama konusunda savaş öncesindeki planlarını gerçekleştirmek amacıyla ülkenin işgaline başladılar.

Bu dönemde Azerbaycan`ın temel amacı daha yeni kazanılmış bağımsızlığın her ne pahasına olursa olsun korunmasıydı. Bunun yolu ise, bağımsızlığın büyük devletler nezdinde tanınmasından geçiyordu. Değişen uluslararası konjunktüre bağlı olarak Azerbaycan`ın bağımsızlığının tanınması meselesinin artık Osmanlı Devleti ile değil, Müttefik devletleri ile yapılacak müzakerelerle bağlı olduğunu çok güzel anlayan Ali Mardan Topçubaşov Osmanlı yöneticileri ve İstanbul`a gelen Müttefik devletlerin temsilcileri ile bir sıra görüşler gerçekleştirmişti.¹⁶⁹

Osmanlı hükümeti İngilizlerin kontrolü altında faaliyet gösterdiğinden, 1919`un başlarından itibaren, Azerbaycan temsilcisinin Osmanlı resmi makamları ile görüşmesi artık zorlaşmıştı. Nihayet, 10 Ocak 1919 tarihinde Topçubaşov, Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahdettin tarafından kabul edildi ve 15 dakikalık kısa bir görüşme yaptı. Azerbaycan temsilcisi, hükümetine gönderdiği bilgide görüşmenin duygusal bir ortamda gerçekleştiğini, ilişkilerin karşılıklı sempatiden öteye geçmediğini özel olarak belirtmişti.¹⁷⁰ Zaten Osmanlı Devleti`nin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle, bundan başka bir sonuç beklemek de hayalcilik olurdu.

¹⁶⁹ Vasif Gafarov, Türkiye-Rusiya Münasebetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922), Azərneşr Yayınları, Bakü, 2011.

¹⁷⁰ Alimardan Alekberoviç Topçubaşev, Diplomatiçeskie besedı v Stanbule, Elgün Yayınları, Bakü, 1994, s.139-140.

15 Mayıs 1919 tarihinde İtilaf'ın rızası ile Yunan orduları İzmir'e çıkarma yaptılar. İzmir'in Yunanlar tarafından işgali ile Batı Anadolu'da ilk cepheleler açıldı. Hükümetin ve Sultan'ın bu işgal girişimine tepki göstermemesi Türk halkının gazabına neden oldu. Her tarafta düşman işgaline karşı düzensiz şekilde isyanlar başladı. Dağınık halde başlayan bu isyanları geniş anti-emperyalist harekete dönüştürmek görevini başta Mustafa Kemal Paşa olmakla, vatansever subay ve aydınlar kendi üzerine aldılar. İstanbul hükümeti tarafından 9. Ordu'ya müfettiş olarak atanan M. Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelerek Anadolu'nun milli kurtuluş savaşının teşkiline başladı.¹⁷¹ Faktiki fiili olarak M. Kemal Paşa'nın Milli Kurtuluş Savaşı'na başlaması ile Türkiye'de iki hakimiyetlilik oluştu.

1919 yılının ortalarından başlayarak, Türkiye'de ikili hakimiyetin oluşması, AHC hükümetinin Türkiye ile ilişkilerinde çok ciddi zorlukların da oluşmasına sebep oldu. Şöyle ki, Azerbaycan hükümeti İstanbul hükümeti ile resmi ilişkilerini devam ettirmekle birlikte, M. Kemal Paşa'nın önderlik ettiği Heyet-i Temsiliye ile de dolaylı yolla ilişki kuruyor, bu yolla Anadolu Milli Kurtuluş Hareketi'ne destek veriyordu. Ancak zaman geçtikçe tarafların hedefleri doğrultusunda işbirliği yaptıkları müttefiklerin, diğer tarafın düşmanına çevrilmesi, iki taraf arasında fikir ayrılıklarının oluşmasına neden oldu. Zamanla bu fikir ayrılıklarının derinleşmesi, tarafların ilişkilerinin kopma noktasına gelmesi, bu sürecin sonunda ise Bolşevik Rusya'ya karşı yalnızlaşan AHC'nin 11. Kırmızı Ordu tarafından işgali ile sonuçlandı.

Heyet-i Temsiliye ilk zamanlar Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekleyen bir politika izliyordu. Bu, Türkiye'ye karşı genişlemekte olan Ermeni iddiaları ile bağlı olup, Kafkasya'da Ermenistan'a karşı Azerbaycan hükümetine yardım edilmesi zorunluluğundan kaynaklanıyordu.¹⁷² Anadolu Kurtuluş Hareketi'nce verilen bu desteğe Azerbaycan devleti de duyarsız kalmayıp, Oltu'ya temsilci göndermiş ve Ermenilere karşı Heyet-i Temsiliye ile ortak hareket edilmesine çalışmıştı.¹⁷³

Anadolu'nun işgaline başlamış İtalyan ve Yunanlara, aynı zamanda onları destekleyen İngiliz ve Fransızlara karşı milli kurtuluş hareketini başarıya ulaştırmak için Heyet-i Temsiliye'nin imkanları kısıtlı olduğundan, M. Kemal Paşa büyük miktarda maliye ve askeri yardıma ihtiyaç duyuyordu. Bu yardımın temin edilebileceği ülke

¹⁷¹ Gafarov, a.g.e., s.289.

¹⁷² Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Edt: Kocahasanoğlu, O. H., Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.212.

¹⁷³ Gafarov, a.g.e., s.292.

sayısı ise son derece kısıtlı idi. Özellikle, iki ülke akla geliyordu: emperyalizme karşı mücadele veren Bolşevik Rusya ve kardeş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti. Türkiye ile Azerbaycan'ı dostluk ve kardeşlik telleri bağladığı halde, Türkiye ile Sovyet Rusya'yı her iki ülkenin İtilaf'ya karşı yürüttükleri mücadele ve uluslararası platformda izole edilmeleri yaklaşıtıyordu. Ancak AHC'nin milli çıkarları ile Sovyet Rusya'nın çıkarlarının çatışması, özellikle de Rusya'nın Azerbaycan'ı ilhak çabaları, adı geçen son iki ülkenin Anadolu'nun Kurtuluş Savaşı'na aynı anda yardım yapmasını engelliyordu. Fiili olarak, Rusya'ya bakış açısından Azerbaycan'la yeni Türkiye'nin çıkarları bir birine ters düşüyordu. Bu durum, Azerbaycan hükümeti ile Heyet-i Temsiliye arasında ilişkilerin giderek gerginleşmesine ve kopmasına neden oldu.

Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Orbay Erzurum Kongresi günlerinde Bolşeviklerle ilişki kurulması meselesinin K.Karabekir Paşa tarafından hayata geçirilmesine karar verdiler. Bu karar üzere hareket eden 15. Kolordu Komutanı K. Karabekir Paşa Azerbaycan'daki durumu yerinde araştırmak ve Bolşeviklerle bağlantı kurmak amacıyla Doktor Ömer Lütfi Beyle Doktor Fuat Sabit Beyi Bakü'ye gönderdi.¹⁷⁴ Bu ikili Bakü'ye gelerek Azerbaycan'ın Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli ile görüştüler ve Anadolu'ya yardım yapılması için istekte bulundular. 2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen temsilcilerden Ö. Lütfi K. Karabekir Paşa'ya aşağıdaki bilgileri iletti: "Kafkasya'ya Bolşevikler şimdilik ulaşmamış, ama Bolşevik teşkilatları gizli olarak faaliyetlerini yürütüyorlar. Bakü'de Musavat hükümeti İngilizlerin kontrolündedir. Bize karşı kayıtsızdırlar. Bizi ölmüş zannediyorlar ve maliye yardımına sıcak bakmıyorlar. Bolşevizmin de yakında mahvolacağına inanıyorlar".¹⁷⁵ Fuat Sabit bey ise Azerbaycan hükümetinin üyeleri ile görüşü ve Anadolu'ya yardım meselesi ile ilgili isteklerine Azerbaycan tarafının verdiği cevabı ve şahsi kanaatini K. Karabekir Paşa'ya şöyle iletti: "Azerbaycan hükümeti maliye yardımı yapmaya hazırdır. Temsilciler gelecekler. Hükümet krizi olduğu için bu mesele gecikmiştir. Azerbaycan hükümeti Paris Barış Konferansı'ndan umutlu olduğu için dikkatle ve temkinle hareket ediyor. Amaçları Transkafkasya Konfederasyonu oluşturmaktır. Başbakan N. Yusifbeyli Rauf Beyin Azerbaycan'a gelmesinin uygun olacağını, ne kadar silah lazım olduğunu ve hangi vasıtalarla bunların gönderilebileceğini soruyor".¹⁷⁶ F. Sabit Beyin yukarıdaki bilgilerinden de görüldüğü gibi, Azerbaycan hükümeti Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi

¹⁷⁴ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.80.

¹⁷⁵ Yine orada, s.183.

¹⁷⁶ Yine orada, s.395-396.

ile ilişki kurmak ve ona yardım etmek istemiştir. Buna rağmen, Azerbaycan hükümetine karşı olumsuz bakışa sahip olan K. Karabekir Paşa Azerbaycan'ın yardım göstermek isteğini bile dikkate almadan, Amasya'ya gönderdiği 21 Ekim 1919 tarihli telgrafta Müsavat hükümetini “bol para vadiyle” Türk subaylarını Azerbaycan'a davet etmekle itham etmiş ve buna karşı sert önlemler alacağını vurgulamıştır.¹⁷⁷

Fuat Sabit Bey de Azerbaycan hükümetinin Anadolu'ya yardım etmek istediğini, buna imkanı ve gücü olduğunu öğrendikten sonra, Moskova ve Bakü'de bulunan Türk komünistleri ile razılığa gelerek, bu yardımın gerçekleşmesine engel olmuştur. Çünkü Fuat Sabit Hümmet Partisi aracılığı ile Bakü'de gizli faaliyet gösteren Rus Bolşevikleri ile artık bağlantıya geçmişti.¹⁷⁸ Bir süre sonra, Bakü'de kurulacak Türk Komünist Fırkası'nın vekili olan F. Sabit'in imzaladığı, 15. Ordu Komutanlığı aracılığı ile Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen raporda, Bakü'de Sovyet Rusya ile anlaşabilecek solculardan oluşacak hükümeti iktidara getirmekten bahsediliyor ki, çalışmalarını bu doğrultuda yoğunlaştırdıklarından bahsediliyor.¹⁷⁹

Bir sıra Türk tarihçisinin¹⁸⁰ AHC hükümetini Anadolu Hareketi'ne yardım göstermemekle ve Türkiye'ye karşı duyarsız davranmakla itham etmeleri kesinlikle gerçekçi değildir. Gerçek şudur ki, Azerbaycan hükümeti uluslararası konjunktürde bağımsızlığının tanınması uğrunda çetin mücadele vermesine rağmen, Anadolu Kurtuluş Hareketi'ne hem manevi, hem de maddi yardımlar göstermiştir.

Mart 1920'de Başbakan Yusufbeyli kendi özel temsilcisi Mehmetali Ahmetzade aracılığı ile Anadolu Hareketi'ne yardım amacı ile değeri 1,4 milyon Fransız Frankı olan 12 petrol poliçesi göndermiş, bu para gecikmeli olsa da, Ekim 1920'de adresine ulaşmıştır.¹⁸¹ Bu yardımın zamanında Ankara'ya ulaşmaması Azerbaycan hükümetinin ünvanına bir sıra yersiz ithamların yöneldilmesine sebep olmuştur.

Şerafettin Erel Azerbaycan Cumhuriyeti'ne eleştirel bakışların yoğun olduğu “Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları” eserinde bu yardımın azlığından şikayet

¹⁷⁷ Gafarov, a.g.e., s.294.

¹⁷⁸ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi - Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.79-80.

¹⁷⁹ Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s.270.

¹⁸⁰ Şerafettin Erel, Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları, Baha Yayınları, İstanbul, 1968, s.42-43; Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s.179-182; Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1991, s.19-23; Betül Aslan, a.g.e., s.28-31; Mehmet Perinçek, Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.22-23 vs.

¹⁸¹ Naki Şeyhzamanlı, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları, Ekspres Yayınları, İstanbul, 1964, s.114.

ediyor ve Bakü'nün kurtuluşu uğrunda şehit olan binden fazla Kafkas İslam Ordusu asker ve subaylarını hatırlatıyor.¹⁸² Erel'in fikirlerine karşı diyebiliriz ki, Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra Anadolu'ya geçen Azerbaycan milli ordusunun asker ve subayları da Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi'nde kahramancasına savaşmışlar. Onlardan çoğu kahramancasına şehit olmuş, bazıları ise Türk Ordusu'nda general rütbesine kadar yükselmişler.¹⁸³

Anadolu'ya yardım meselesine gelince, bir hususu dikkatten kaçırmamak gerekir: bu dönemde İngilizlerin kontrolünde bulunan İstanbul'daki Sultan hükümeti Azerbaycan hükümetinin temsilcisi A. M. Topçubaşov'u Rusya temsilcisi olarak kabul etmeye mecbur olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın galibi olan İngiltere aracılığıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası arenada tanınmasına çalışan Bakü hükümeti de İngilizleri kızdırmamak için Anadolu'ya açıkça destek vermekten kaçınıyor, bunu gizli şekilde etmeğe çalışıyordu. Oysa, bu sırada Azerbaycan yönetiminin Anadolu'ya yardım etmek fikrinde olduğu bilgisine, İngiliz hükümeti gizli ajanları aracılığıyla ulaşmıştı. Amiral Robecton, Lord Kurzon'a şöyle bir bilgi göndermişti: "Azerbaycan hükümeti ile Türkiye milliyetçileri hemfikirler. Azerbaycan'a silah göndermeye gerek yok".¹⁸⁴

İngilizlerin esir tuttuğu Nuri Paşa Eylül 1919'da esirlikten kaçarak Bakü'ye geldi ve burada yarı-resmi "Türkiye Halkının Temsilciliği"ni oluşturdu. Nuri Paşa bu teşkilat aracılığı ile Anadolu Hareketi'ne destek ve maliye yardımı toplamaya çalışmıştı.¹⁸⁵ Bu teşkilatın tüm giderleri Azerbaycan devletince karşılanmıştı. Lakin Nuri Paşa Azerbaycan'ın idareciliğindeki bazı önemli makamlara ittihatçıları yerleştiriyor ve bununla da iktidarı gizlice ele geçirmeye çalışıyordu.¹⁸⁶ Türk milliyetçileri bu teşkilatın üyeleri aracılığıyla Azerbaycan'la resmi olmayan bağlantı kurabilmiş ve Anadolu'ya maliye yardımı gönderilmesini temin etmişler.

AHC hükümeti en zor zamanlarında bile, Anadolu'nun kurtuluşu için yardımlarını esirgememiştir. 23 Mart 1920 tarihinde Azerbaycan hükümetinin teşebbüsü

¹⁸² Erel, a.g.e., s.42.

¹⁸³ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Abdulhamit Avşar, Türkiye'nin İstiklal Mücadelesinde Azerbaycan Türkleri, Türkiye Arşiv Belgeleri ve Medyasında (1919-1922), AzAtaM Yayınları, Bakü, 2007; Nazim Mustafa, "Azerbaycan Asker ve Subayları Türkiye Ordusu'nda", *Vatandaş Gazetesi*, Sayı 61, 4 Kasım 1994; Hüseyin Baykara, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşı'nda Azerbaycan Askeri Birlikleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 22, 1964, s.72-74.

¹⁸⁴ Baykara, a.g.e., s.271.

¹⁸⁵ Tadeutz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920), Çev: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s.213.

¹⁸⁶ Sonyel, a.g.e., s.180.

ile ülkede geniş çaplı yardım kampanyası başlatılmış, fakat Bakü İstikraz Bankası'na toplanan yardımlar, Bolşeviklerin işgali sebebiyle Anadolu'ya gönderilememiştir.¹⁸⁷

M. Kamal Paşa ve K. Karebekir Paşa'nın Bolşevikler ile işbirliğinin daha faydalı olacağına karar vermeleri, Azerbaycan hükümeti ile ilişkilerin askıya alınması sürecini başlattı. Bunun başlıca nedeni, Bolşevik Rusya'nın Anadolu'ya yapacağı yardımların karşılığında Azerbaycan'ı, özellikle Bakü petrollerini sınırları içine katmayı talep etmesiydi. Azerbaycan'ın "bolşevikleşmesi" ise Güney Kafkasya'da Türkiye ile Sovyet Rusya'nın doğrudan temas kurmasına engel olan bir duvarın ortadan kalkması demektir. Bu nedenle hem Kemal Paşa, hem de Karabekir Paşa buna sıcak bakıyordu.

Bolşeviklerle temas kurulduktan sonra, Türkiye Milli Kurtuluş Savaşı'nın liderleri Azerbaycan'ın yardım etmek isteğine kesinlikle sıcak bakmadılar ve buna hiçbir reaksiyon vermediler. Çünkü artık M. Kamal Paşa, Rusya Bolşevik yönetiminin temsilcileri ile birsıra görüşmeler yapmış, aynı zamanda F. Sabit de Bakü'de Hümmet Partisi aracılığıyla Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi'nin Kafkasya Komitesi'nin temsilcileri ile bağlantı kurmuş, sonuçta her iki koldan yürütülen görüşmelerde Sovyet Rusya'nın Anadolu hareketine her türlü askeri ve parasal yardım yapmaya hazır olduğu belli olmuştu.¹⁸⁸ Bu durumda Bolşevik yardımlarına karşılık Azerbaycan'ın "sovyetleştirilmesi" ve Rusya'nın kontrolüne geçmesini kabul eden, bunun kısa sürede gerçekleşmesi için canla-başla çalışan Ankara'nın, Müsavat iktidarının yardım etmek isteklerine sıcak bakmaması tabii bir sonuçtu. Çünkü Rusya'nın 1914 yılından önceki sınırlarını berpa etmeye çalışan Sovyet yönetiminin Anadolu Hareketi'nin Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ile işbirliği içinde olduğunu duyması Anadolu'ya vadettiği yardımları askıya alması anlamına gelirdi. İşte bu sebepten dolayı Anadolu Hareketi liderleri Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım etmek isteklerine itinasız yaklaşmış, F. Sabit gibi şahıslar ise Bolşeviklerle anlaştıkları için hatta bu yardımın gerçekleşmesine engel olmuşlar.¹⁸⁹

Bölgedeki gelişmeler ve taraflar arasındaki ilişkiler karmaşık bir haldeyken, İngiliz istihbaratı Azerbaycan'ın İstanbul'daki temsilcisi Yusif Vezirov'un M. Kemal Paşa'nın temsilcisi ile görüştüğüne dair bilgiyi Londra'ya ulaştırıyor.¹⁹⁰ Azerbaycan'la Anadolu arasında yakınlaşma daha çok Ermenileri rahatsız ettiğinden, onlar Avrupa

¹⁸⁷ Kemal Ermetin, Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım, Töre Yayınları, İstanbul, 2003, s.302.

¹⁸⁸ Gafarov, a.g.e., s.298.

¹⁸⁹ Baykara, a.g.e., s.270.

¹⁹⁰ Gafarov, a.g.e., s.299.

siyasi dairelerinde şöyle bir fikir oluşturmaya çalıştılar ki, Türkiye ile Azerbaycan arasında gizli askeri anlaşma imzalanmıştır. Büyük olasılıkla, Ermenilerin çabası sonucunda İngiltere'nin "Times" gazetesi 20 Mart 1920 tarihli sayısında Azerbaycan'la Türkiye arasında sözde gizli askeri anlaşmanın olduğu ile ilgili haber yayımladı.¹⁹¹ Kasıtlı olarak böyle haberlerin yayılmasında amaç, Azerbaycan'a Müttefiklerin yardımının karşısını almaktır. Azerbaycan devleti, temsilcisi A. Topçubaşov aracılığı ile Paris'te Müttefik devletlerin yetkililerine nota vererek, bu haberlerin asılsız olduğunu beyan etmiştir.¹⁹² Tüm tekziplere rağmen, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon yine de Azerbaycan hükümetinin Anadolu Hareketi'ne askeri ve mali yardım yaptığından şüphelenmişti.

Anadolu Hareketi ile Azerbaycan hükümeti arasında böyle bir askeri anlaşmanın olması mümkün değildi. Çünkü Anadolu Hareketi Azerbaycan hükümetinin "İngilizyönlü" siyasetinden kesinlikle memnun değildi ve bu hükümeti devirmek için muhalif partilerle işbirliği içindeydi. Böyle bir anlaşmanın olsa olsa Azerbaycan'daki muhalif partilerle yapılmış olması söz konusuydu. Lakin bu savı da destekleyecek her hangi bir tarihi belgeye şimdilik ulaşılmamıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Azerbaycan hükümeti Anadolu Hareketi'ne yardım göstermek arzusunda olmuş, bu isteğini de M. Kemal Paşa'nın temsilcilerine iletmişti. Ancak bu desteğin açık bir şekilde sağlanması mümkün değildi. İtilaf devletlerine karşı kurtuluş savaşı veren Ankara'ya böyle bir desteğin verilmesi Azerbaycan'ın bağımsızlığının kaybedilmesine neden olabilirdi. Diğer taraftan, Azerbaycan'a Ermeni-Bolşevik mezaliminin karşısının alınmasında büyük destek veren Osmanlı Devleti hala mevcuttu ve Azerbaycan hükümetinin İstanbul'da diplomatik temsilciliği bulunuyordu. Anadolu Hareketi'nin ise daha ne ile sonuçlanacağı belli değildi. Yine de Azerbaycan devleti Türkiye'nin kurtuluşunu amaç edinmiş Anadolu Hareketi'ne gizli yolla destek verir ve yardım yapıyordu. Fakat Anadolu Hareketi liderleri için tüm bu yardımlar çok önemli değildi, çünkü daha büyük miktarlarda yardıma ihtiyaç duyuluyordu, dolayısıyla Bolşeviklerin vaatleri daha umutvericiydi. Bu sebeple Anadolu Hareketi Azerbaycan'ın yardım etmek isteğini cevapsız koyarak, Bolşevik Rusya ile anlaşmak yolunu seçti.

¹⁹¹ Cemil Hesenli, Azerbaycan Uluslararası İlişkiler Sisteminde: 1918-1920'li Yıllar, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1993, s.343.

¹⁹² *Yeni Gün Gazetesi*, 3 Nisan 1920.

3.1.2. Rusya – Azerbaycan İlişkileri Ve Nisan 1920 İşgali

1918 yılının yazında Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'da devam eden siyasi ve askeri gelişmeleri etkilemek olanağı son derece kısıtlı olduğu için, Bolşevikler bu dönemde tüm dikkatlerini Bakü'ye yöneltip, hiç olmazsa Sovyetler açısından hayati önem taşıyan bu şehri kontrollerine almak istiyorlardı. Fakat bu çabaları da boşa çıktı, sonuçta, Türkiye ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşmuş Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü Bolşevik-Taşnak kontrolünden kurtardı. Rus Bolşevizmi Bakü'yü kaybettikten sonra da Azerbaycan'daki komünistleri örgütlemekle meşgul oluyor ve AHC'yi yıkmanın yollarını arıyordu. Bolşeviklerin niyetini çok iyi anlayan Mehmet Emin Resulzade 7 Aralık 1918 tarihinde, yani Azerbaycan Parlamentosu'nun açıldığı gün yaptığı konuşmada bu konu ile ilgili şöyle diyordu: “Bizim Rus halkına karşı hiçbir husumet ve nefretimiz yoktur. Rusya'ya nefretimiz Rusya zulmü altında inleyen Rus halkına nefret demek değildir. Bizce, menfur olan Rusya, milletleri ezen ve haklarını vermeyen resmi Rusya'dır... Biz Rusya'nın mutluluğunu isteriz. Fakat kendi istiklalimizi de aziz tutarız. Cebir ile kabul edilen bir şeyde katiyen saadet olamaz, çünkü saadet hürriyet ve istiklaldedir”.¹⁹³

Azerbaycan hükümeti Sovet Rusya tarafından resmi olarak tanınmasa da, onunla ekonomik-ticari ilişkiler kurmaya çalıştı. Fakat Rusya'da devam eden iç savaş ve anarşi, aynı zamanda Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını sindirememesi nedeniyle iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin kurulması da mümkün olmadı.¹⁹⁴

Moskova'da ve Bakü'de bulunan Bolşeviklerin çabası ile Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi (RK(b)P) Polirbürosu 1919 yılının 19 Haziran tarihinde Hümmet Partisi'ni vilayet başkanlığı statüsünde özerk komünist partisi gibi ve Azerbaycan'ın bağımsız Sovyet cumhuriyeti olarak tanınması ile bağlı muammalı karar kabul etti.¹⁹⁵ Fakat RK(b)P'nin Kafkasya Komitesi aldığı kararla Hümmetin parti olarak kabul edilmesine izin vermedi.

RK(b)P'nin Bakü Komitesi'nin Başkanı Anastas Mikoyan'ın girişimiyle “Sovyet Azerbaycanı Uğrunda” adlı girişim başlatıldı. Komite ikinci kurultayında karar aldı ki, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığına son verilecek, bu ülkeler “Sovyetleştirilecek”, Transkafkasya Federasyonu'nda birleştirilecek, daha sonra ise Ümumrusya Federasyonu'na katılacaklar. Böylece, sözde bağımsız olacak

¹⁹³ “Azerbaycan” Gazetesi, 9 Aralık 1918.

¹⁹⁴ Gafarov, a.g.e., s.305.

¹⁹⁵ Nesib Nesibzade, Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan, Ay-Ulduz Yayınları, Bakü, 1997, s.107.

Azerbaycan, Rusya'ya bağı Sovyet eyaletine çevrilmeli, Azerbaycan komünist teşkilatı ise RK(b)P'nin yerel örgütü statüsü almalı idi. Dolayısıyla ne Rusya'nın, ne Azerbaycan'ın komünistlerinde, ne de bölge ülkelerinin siyasi dairelerinin düşüncelerinde Azerbaycan'ın istiklaline yer yoktu.

Sovyet Rusya 1919 yılında Azerbaycan'a her hangi bir askeri müdahale etmek iktidarında değildi. Bu nedenle, Moskova çeşitli yollarla Azerbaycan hükümetine karşı baskılarına devam ediyordu. Bu amaçla Azerbaycan halkını etkilemek imkanlarına sahip olan Neriman Nerimanov gibi yerli Bolşeviklerin "hizmetlerinden" yararlanıyordu. Nerimanov, 16 Temmuz 1919'da AHC'nin Başbakanı N. Yusifbeyli'ye gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: "Kolçak hezimete uğratıldı. Denikin'in de sonu yaklaştı. Sovyet Rusya'nın kolları kısa sürede açılacaktır. Siz hala sağır ve körseniz, Paris Barış Antlaşması'ndan sonra dünyada neler olduğunu görmüyor ve duymuyorsanız, onda Sovyet Rusya sizin için o kadar da ürkütücü değildir... Tüm politikalarınız için Transkafkasya Müslüman işçi ve köylülerinin mahkemesi önünde hesap vermeli olacağınız müthiş saat yaklaşıyor... O zaman sizden soracaklar: siz bilmiyor muydunuz, Azerbaycan ve Bakü Sovyet Rusya için özel konuma sahipti? Sovyet Rusya'nın Ermenistan ve Gürcistan ile ilişkileri özel rol oynamıyor, ama Bakü Sovyet Rusya'nın yaşam alanıdır. Siz öncül Müslümanlar ise daima bu ciddi mesele ile oynayarak Rus işçi ve köylülerine son derece nankörlük ettiniz."¹⁹⁶

Bolşeviklere karşı önemli hissesi Çar ordusunun kalıntılarından oluşan büyük bir ordu toplayan ve Müttefik devletlerin her türlü desteğini arkasına alan General Denikin'in Bolşeviklere yenilmesi 1919 yılının sonunda savaştan kızıl oldunun zaferle ayrılacağına anlaşılmamasına sebep oldu. Zor durumda kalan ve Kuzey Kafkasya'daki mevzilerini kaybederek güneye çekilen Denikin, daha önce kabul etmediği Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı ve onlardan Bolşeviklere karşı yardım talebinde bulundu.¹⁹⁷ Fakat artık geç kalınmıştı, bu gecikmiş adım Denikin'in kendisinin iflasının sebeplerinden biriydi.

Denikin ordularının Güney Kafkasya'ya gerilemesi ile Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale imkanı da kolaylaştı. Lenin tarafından Sovyet Rusya'ya "hücum eden on dört devlet" listesine dahil edilen Azerbaycan, onun tecavüzünün başlıca hedefi olarak belirlendi. Bolşevik yöneticiler öncelikle

¹⁹⁶ Neriman Nerimanov, İzbrannie Proizvedeniya, V Trex Tomax, Tom 2, Azneşr Yayınları, Bakü, 1989, s.202-203.

¹⁹⁷ İsmayıl Musayev, Azerbaycan'ın Dış Politikası, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü, 2003, s.209.

Azerbaycan'ı diplomatik baskıyla Rusya'nın iç sorunlarına müdahil etmeye çalıştı. 2 Ocak 1920 tarihinde RSFSC Halk Dışışleri Komiseri Çiçerin radyotelgrafla Azerbaycan hükümetine nota verdi. Nota hem yönetime, hem de Azerbaycan halkına müracaat, aynı zamanda tehdit niteliğindeydi. Notada deniliyordu: “Biz Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını ne kadar ki, geç değil, Denikin'e karşı mücadeleye sesliyoruz. Azerbaycan devletinin ve onun emekçi sınıflarının çıkarlarının doğru anlaşılması, Azerbaycan'ı bizim teklifimizi kabul etmeye mecbur etmelidir”.¹⁹⁸

Sovyet Rusya Azerbaycan'ı Denikin'le denk olmayan savaşa sokarak, onu zayıflatmak, son durumda ise Azerbaycan'ın bağımsızlığına son koymak düşüncesindeydi. Azerbaycan hükümeti Çiçerin'in notasına Gürcistan hükümeti ile istişare edildikten sonra cevap notası gönderdi. Azerbaycan Dışışleri Bakanı Feteli Han Hoyski Çiçerin'e gönderdiği 14 Ocak 1920 tarihli cevap notasında, Denikin meselesinin Rusya'nın iç meselesi olduğu, Azerbaycan'ın bağımsız devlet gibi başka devletlerin iç işlerine karışmadığı iletildi. Notanın sonunda Azerbaycan'ın Rusya ile iki bağımsız ve dost komşu devlet gibi her zaman sıcak ilişki kurmaya hazır olduğu vurgulanmıştı.¹⁹⁹ Hoyski iki ülke arasında samimi komşuluk ilişkileri kurmak için, haklı olarak, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasını ön koşul olarak ileri sürmüştür. Fakat amacı Azerbaycan'ın bağımsızlığına son koymak olan Sovyet Rusya bunu asla kabul etmek istemedi. RK(b)P Merkezi Komitesi'nin Politbürosu'nun 17 Ocak 1920 tarihli oturumunda Lenin tarafından Azerbaycan'la ilgili hazırlanan karar kabul edildi. Söz konusu kararda şöyle deniliyordu: “Halk Dışışleri Komiserliği'ne görev verilsin ki, Azerbaycan hükümeti ile bağlı çok büyük sabırla itimatsızlaştırma politikası yürütsün, çünkü Azerbaycan, Denikin'e karşı birlikte mücadele vermek önerimizi kabul etmemiştir”.²⁰⁰

23 Ocak 1920'de Çiçerin Azerbaycan'a ikinci notasını gönderdi ve tehditlerinin dozunu artırdı. Ancak, Hoyski Çiçerin'in notasının diplomatik nezaket çerçevesine sığmadığını belirten cevap notasında Sovyet Rusya'nın tehditlerine boyun eğmeyeceklerini açıkça vurgulamış, iki taraf arasında her hangi bir mesele ile bağlı görüşmelerin ancak Sovyet hükümetinin Azerbaycan'ın egemenliğini ve bağımsızlığını kayıtsız-şartsız tanınması halinde mümkün olabileceğini belirtmiştir.²⁰¹

¹⁹⁸ ARDA, f. 894, s. 10, iş 106, v. 1, 3.

¹⁹⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 112, v. 7.

²⁰⁰ Gafarov, a.g.e., s.310.

²⁰¹ ARDA, f. 894, s. 10, iş 106, v. 9-10.

Denikin'e karşı cephe almaktan imtina eden Azerbaycan'a karşı Rusya hükümeti çeşitli yollarla baskılarını arttırdı. 11. Ordu Güney Kafkasya'ya yaklaştıkça bu baskıların dozu her geçen gün artmaya başladı. Aynı zamanda Çiçerin, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ile ilgili görüş almak için RK(b)P'nin Kafkasya Bölge Komitesine başburuda bulundu. Bölge Komiseri S. M. Kirov 11 Şubat 1920 tarihli telgrafında şöyle yazıyordu: "Bilgi veriyorum ki, Transkafkasya Bölge Komitesi Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayı zorunlu adım olarak görüyor".²⁰²

Aynı gün Azerbaycan'daki komünist teşkilatlarının birinci kurultayı düzenlendi. Lenin'in onursal başkan seçildiği bu kurultayda RK(b)P'nin Bakü Komitesi, Bolşevik "Hümmet" ve İranlı işçilerin komünist teşkilatı olan "Adalet" Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi (AK(b)P) adı altında tek çatı altında birleştirildi. Partinin tüzüğünde şöyle yazıyordu: "Azerbaycan Komünist Partisi Ümumkafkasya Bölge Komünist Teşkilatı'nın bir parçasıdır ve komünistlerin Kafkasya Bölge Komitesi'ni kendisinin bağlı olduğu yüksek karar mercii olarak kabul ediyor".²⁰³

Kurultay silahlı isyan yolu ile Azerbaycan milli hükümetini devirmeyi komünistlerin başlıca amacı olarak ilan etti ve darbeye hazırlık kararı alındı. AK(b)P 17 Şubat'ta Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ile bağlı Çiçerin'in sorusunu tekrar müzakere ederek, AHC'nin bağımsızlığının tanınmasına hiçbir ihtiyaç olmadığı hakta karar kabul etti. Kararın alınmasına sebep olarak ise, işçi ve köylülerin Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı oldukları gösterildi.²⁰⁴ Sonuçta, Gürcü hükümetinin temsilcilerinin Moskova'da yürüttüğü temaslara rağmen, Sovyet yönetimi Azerbaycan hükümeti ile görüşmelere başlamaktan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaktan imtina etti. Bu karar alındıktan sonra, Çiçerin Azerbaycan hükümetine üçüncü nota gönderdi ve "Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının tek yolunun iki ülke arasında mevcut olan karmaşık sorunların çözüme kavuşturulması neticesinde mümkün olabileceğini" vurguladı.²⁰⁵ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski'nin tutarlı argümanlara dayanan cevap notasına Çiçerin bir daha nota göndermedi. Çünkü onun önceki notalarında da Rusya'nın baskılarına temel oluşturan zayıf ve mantıksız dayanakları artık tükenmişti. Azerbaycan'ın tüm cevap notalarında bir birinin bağımsızlığını tanıyan, diğerinin işişlerine karışmayan, baskıdan uzak ve samimi komşuluk ilişkilerine dayanan

²⁰² Nesib Nesibzade, Azerbaycan'ın Dış Politikası (1918-1920), Ay-Ulduz Yayınları, Bakü, 1996, s.243-244

²⁰³ Azerbaycan Tarihi, 3 Ciltte, Cilt 3, AMEA Yayınları, Bakü, 1963, s.230-231.

²⁰⁴ Nesibzade, Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan, s.111.

²⁰⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 53, 60.

Azerbaycan-Rusya işbirliğinden bahsediliyordu. Rusya ise buna kesinlikle sıcak bakmıyordu, çünkü Bakü petrollerinden yoksun Sovyet iktidarı yıkılmaya mahkumdu.

Şubat 1920'de Sovyet Rusya'dan cebhe hattı aracılığıyla Bakü Bolşeviklerine silahlanmaları için 15 milyon ruble para gönderildi. Mart ayında ise Türkistan'dan Bakü'ye üç yelkenli gemi ile çeşitli silahlar getirilerek Bolşeviklere dağıtıldı. Askeri Devrim Konseyi Bakü Bolşeviklerine 3.500'den fazla tüfek, 17 makineli tüfek ve çok sayıda başka askeri mühimmat gönderdi.²⁰⁶ Sovyet Rusya tarafından yeterince silahlandırılan Bakü Bolşevikleri 1920 yılının Mart ayında darbe girişiminde bulundular.²⁰⁷ Lakin Bolşeviklerin Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmek planları fiyaskoyla sonuçlandı. Kendi imkanları ile amaçlarına ulaşamayan Bakü'deki yerli ve yabancı Bolşevikler 11. Ordu'nun gelmesini beklemeli oldular.

Lenin 17 Mart 1920 tarihli şifreli telgrafında Kafkasya Cebhesi'nin Askeri Devrim Konseyi'ne şöyle yazıyordu: "Bakü'yü ele geçirmek bizim için oldukça önemlidir. Tüm çabanızı buna yöneltin, hem de açıklamalarınızda son derece diplomatik olmak ve güçlü yerli Sovyet hakimiyeti hazırlandığı izlenimini uyandırmak gerekir... Askeri kuvvetlerin sızdırılması ile bağlı baş komutanla anlaşılın".²⁰⁸

11. Bolşevik Ordusu'nun Azerbaycan'a yaklaştığı günlerde ülkenin iç siyasal ve askeri sorunları had safaya ulaşmıştı. Koalisyon hükümetindeki görüş farklılığı siyasi krizleri doğururken, Dağlık Karabağ'da Ermenilerin tekrar ayrılıkçı eylemlere başlaması, askeri birliklerin büyük kısmının bu bölgeye kaydırılmasına sebep oldu.

Müsavat'ın sonuncu hükümet krizini aşmak için İttihat Partisi ile yakınlaşması ve koalisyona dahil etmesine rağmen, İttihat bundan kendi çıkarları için yararlandı. Devlet güvenliği görevini ele geçiren İttihat, bununla da hükümette kendi gelecek görevinin başlıca istikametini – kanunsuzluklarla mücadele etmek adı altında "Müsavat"ın aleyhine kampanya yürütmekle belirledi.²⁰⁹

"İttihat" komünizmin Batı emperyalizmine karşı mücadelede Müslüman dünyasına yaptığı yardımını onun ateist karakterindeki günahı yıkayıp temizlediğini kabul ederek, komünistlerle ittifaka davet ediyor, Bolşevik 11. Kızıl Ordu'nun İtilaf ya karşı mücadele veren Türkiye ile birleşmesi için onun Azerbaycan'a girmesini talep

²⁰⁶ E. A. Tokarjevskiy, İz İstorii İnostrannoy Intervensii i Grajdanskoy Boynı v Azerbaydjane, İz-vo AN ASSR, Bakü, 1957, s.257.

²⁰⁷ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 139, v. 1-6.

²⁰⁸ Gafarov, a.g.e., s.315.

²⁰⁹ Azerbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5 (1900-1920), Edt: Mahmut İsmayilov, Elm Yayınları, Bakü, 2008, s.505.

ediyordu.²¹⁰ “İttihat”ın bu faaliyeti Azerbaycan`ın bağımsızlığına karşı çevrilmiş politika, AHC`nin varlığına karşı yürütülen kampanyaydı. M. B. Mehmetzade ittihatçıların komünistlerle işbirliğini yorumlarken şöyle diyor: “Kuran`a dayanan şariatçılarla “Kapital”e secde eden Marksistler iki kalpte bir can gibi idiler”.²¹¹

Azerbaycan hükümetinde iç politik mücadelenin devam ettiği sırada Sovyet Rusya`nin baskıları da artıyordu. Moskova`nın gösterişi ile Azerbaycan`daki komünistler halkı meşru hükümete karşı kışkırtmakla birlikte, Azerbaycan partileri (İttihat, Menşevik yönümlü Hümmet, Ahrar, Bağımsız Demokratlar Grubu) arasında da ayrılık tohumları ekiyor, onları ve Müsavat`ın bazı üyelerini, Türk komünistleri ve ittihatçıları ele alıyor, ülkede siyasi kriz çıkarmaya çalışıyorlardı.²¹² İçişleri Bakanlığı`nın devletin bekası için bazı önlemler alması, koalisyon partilerinin (İttihat, Ahrar, Sosyalist partiler) hükümetten çekilme kararı alması ile sonuçlandı. Kuzeyden yaklaşan tehlikenin her geçen gün arttığı bu dönemde oluşan hükümet krizi, ülkenin tüm gücünü tek amaç uğrunda – Azerbaycan`ın bağımsızlığının korunması – birleştirmeye imkan vermedi.

30 Mart 1920`de Başbakan Yusifbeyli istifa etti. Müsavat Partisi yeni kabinenin kurulması görevini Rusya yönümlü M. H. Hacinski`ye verdi. Hacinski yeni hükümete Bolşevikleri dahil etmek istese de, son anda onlar kabineye girmekten imtina ettiler.²¹³ Bu durumda Hacinski, kendisi Komünist Partisi`ne üye oldu ve 22 Nisan`da, yani Kızıl Ordu`nun Azerbaycan`ı işgalinden dört gün önce hükümeti kurma yetkisini Azerbaycan Parlamentosu`na devretti.²¹⁴

Nisan ayının başlarında 11. Kızıl Ordu Denikin`in ordusuna son darbeyi vurdu ve Dağıstan`dan Azerbaycan sınırına doğru ilerlemeye başladı. Bu durum Azerbaycan hükümetinde ciddi rahatsızlık doğurdu. Rusya`ya gönderilen ve Azerbaycan`ın rahatsızlığının dile getirildiği notanın (15 Nisan) cevapsız bırakılması, Sovyetlerin Azerbaycan`la problemleri askeri yolla “çözmek” niyetinde olduğunu açıkça gösteriyordu. Rusya, diğer taraftan, iki ülke arasında ticari ilişkilerin oluşturulması ve petrol fiyatının belirlenmesi için Azerbaycan hükümeti ile görüşmelerini devam ettiriyordu.²¹⁵

²¹⁰ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 18.

²¹¹ Mehmetzade, M. B., a.g.e., s.142-143.

²¹² Nesibzade, a.g.e., s.112.

²¹³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 224, v. 5.

²¹⁴ Swietochowski, a.g.e., s.239.

²¹⁵ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Elm Yayınları, Bakü, 1990, s.65.

RSFSC orduları Azerbaycan'ı işgal etmeye çalışırken, Ermenilerin hizmetlerinden de yararlandı. Ermenistan ordusu kendisini daha önce Denikin ordusunun bir parçası olarak beyan ettiği halde, 11. Kızıl Ordu Denikin üzerinde zafer kazanınca saf değiştirerek, kızıl emperyalistlerle anlaştı ve bu kuvvetlerin arkasına sığınarak, komşularının esareti pahasına kendi çirkin amaçlarına ulaşmak hayaline kapıldılar.²¹⁶ Ermeni temsilcileri Pirimov ve Zakaryan Moskova'ya giderek, belli toprak karşılığında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin devrilmesi işinde hükümetlerinin yardımlarını önerdiler.²¹⁷ Bu tür gizli görüşmeler sonucunda Rusya ve Ermenilerin Azerbaycan'a karşı yeni provokasyonu başladı. 11. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına yaklaştığı günlerde, 20 Mart 1920'de Karabağ'da Ermenilerin kıyamı ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı askeri operasyona başladı. Azerbaycan hükümeti Ermeni kıyamını bastırmak için General Habib Selimov'un komutasında büyük bir orduyu (30 bin kişilik AHC Ordusu'nun 20 binini) Karabağ'a gönderdi. Azerbaycan hükümeti İtilaf devletlerinin "ciddi tehlike kuzeyden geliyor" uyarısına rağmen, Rusya sınırındaki ordu birleşmelerini batıya kaydırды ve ülkenin kuzeyi tecavüze açık hale geldi. Sonuçta, Ermeni kıyamı bastırıldı ve Ermenistan hükümeti 26 Nisan'da, yani 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal ettiği gün ateşkes isteği ile Azerbaycan hükümetine müracaat etti.²¹⁸

Karabağ olayları parlamentoda tartışılırken, komünist milletvekili Alihaydar Garayev ve onların destekçileri Ermenilerin isyanının sebebinin İtilaf olduğunu iddia ediyor ve şöyle diyorlardı: "Bırakın, Doğu halklarının hukuklarını savunan Kızıl Ordu gelsin, Karabağ isyanını bastırsın, daha sonra Anadolu'ya yardıma gitsin". Onlara cevap olarak M. E. Resulzade şöyle diyordu: "Efendiler, isyan çıkaranın adı Alihaydar ya da Vartazar olsun, fark etmez, ikisi de düşmandır... Bize isyanı bastırmak için kırmızı orduyu buraya getirmeyi öneriyorsunuz... Bunu söyleyen acaba Azerbaycan halkının, yoksa Rusya'nın vekilidir? Bize ultimatom veriyor, bizi kırmızı Rusya'nın orduları ile tehdit ediyorsunuz. Bu mudur vatanseverlik? Böyle mi konuşur bir cumhuriyet yurttaşı? Ben burada bir Azerbaycan milletvekilinin değil, bir Rus vekilinin, bir Rus ajanının sözlerini duyuyorum. Niçin siz Azerbaycan halkının bir düşman ile mücadele edebilmek

²¹⁶ Mehmetzade, a.g.e., s.134.

²¹⁷ Resulzade, a.g.e., s.65.

²¹⁸ Nesibzade, Azerbaycan'ın Dış Politikası, s.139.

için kendi hukuklarını, ikinci bir isyan hazırlığında parmağı olan Garayevlere teslim etmesi gerektiğini düşünüyorsunuz?”²¹⁹

1920 yılının Mart'ında Çiçerin Lenin'e yazdığı mektupta şöyle diyordu: “Azerbaycan'a zorakılık aktı uluslararası arenada dostlarımızı bize karşı koyar... Bizi emperyalist hesap etmelerine yol vermemeliyiz”.²²⁰ Bu amaçla Azerbaycan halkı arasında durmadan propaganda yürütölmeye başlandı: “Rus ordusu Azerbaycan'dan geçerek, beklemeden Türkiye'ye, Mustafa Kemal'e yardıma koşuyor”. Sovyet Rusya'nın yardımlarına muhtaç olan Anadolu Hareketi liderlerinin bu yardımı hızlandırmak için Bakü'ye ve Moskova'ya gönderdiği temsilciler, aynı zamanda Azerbaycan'da bulunan Türk askeri uzman ve subayları Bolşeviklerle işbirliği içinde “İngiliz yanlısı” Azerbaycan hükümetini devirmekde onlara büyük destek verdiler. Azerbaycan'daki Türkiye temsilcileri ve askeri görevlilerin doğrudan katılımı ve aktif desteği ile Sovyet Rusya 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmiş oldu.²²¹

11. Kızıl Ordu'nun Haçmaz ilçesinden sınırı geçerek hızla Bakü'ye doğru ilerlemesi haberini alan hükümet, Savunma Bakanı Samed bey Mehmandarov'a geniş yetkiler vererek, ülkenin savunmasını oluşturmaya çalıştı. Ancak Mehmandarov milli ordunun büyük hissesinin Karabağ'da bulunduğunu, iç dengelerin ise aleyhlerine olduğunu sebep göstererek, direnişin hiçbir netice vermeyeceğini savundu.²²² Hoyski ve Rüstembeyli başta olmak üzere, işgalci Rus ordusuna karşı silahlı direniş gösterilmesi yanlısı olan bazı bakanlar ve milletvekilleri hükümetin Gence'ye taşınmasını önerdiler. Fakat demir yolu istasyonunu kontrol altına alan Türk subay ve askerleri hükümet üyelerinin Bakü'den Gence'ye gitmek girişiminin karşısını aldılar.²²³

27 Nisan'da Bolşevikler Bakü'nün tüm önemli devlet binalarını kontrol altına aldılar. Bakü ile kuzey bölgeleri ve Gence arasında telefon-telgraf hatlarını kestiler, bu da hükümete eyaletlerdeki kendine bağlı askeri birlikleri zamanında yardıma çağırmaya imkan vermedi.²²⁴ Böyle bir durumda 27 Nisan saat 20⁴⁵'te Azerbaycan Milli Meclisi son oturumunu gerçekleştirdi. Gündemde bir mesele – Bolşeviklerin hakimiyetin onlara

²¹⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlamento Stenografik Hesabatları, Cilt 2, s.883-884.

²²⁰ Bahtiyar Refiyev, Aysbergin Sualtı Hissesi, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1995, s.8.

²²¹ Gafarov, a.g.e., s.325.

²²² Haleddin İbrahimli, Azerbaycan Siyasi Muhacereti (1920-1991), Elm Yayınları, Bakü, 1996, s.26-27.

²²³ Aleksandr Naumoviç Kheyfes, Sovetskaya Rossiya i Soprodelnie Stranı, Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı, Nauka Yay., Moskova, 1964, s.108.

²²⁴ Azerbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5, s.518.

devredilmesini konu alan ultimatomu meselesi yer alıyordu. M. E. Resulzade'nin önerisi ile açık oturum yapıldı.

22 Nisan'da Müsavat Partisi'nden Komünist Partisi'ne katılan Hacınski ultimatom metnini okudu ve kendi görüşlerini şöyle aktardı: “Kuzey'den hiçbir tehlike yoktur ve orada yaşayanlar da Azerbaycan işçi ve köylüleri gibi emekçi insanlardır. Onların görevi, Azerbaycan'dan geçerek, Türkiye'yi zalim emperyalistlerden kurtarmaktır. Bu ordu (11. Kızıl Ordu) Azerbaycan'a yalnız onun topraklarından geçip Türkiye'ye gitmek için dahil oluyor.”²²⁵

Müsavat Partisi adına söz alan Resulzade ise şöyle diyordu: “Kardeşler, bize 11. Kırmızı Ordu'nun başında Necati adında bir Türk subayının olduğunu, amacının ise bizim sınırlarımızdan geçerek Türkiye'ye yardıma gitmek olduğunu söylüyorlar. Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Milletimizin amalını yücelten mukaddes bir memleketlerdir. Onun kurtarılmasına giden bir kuvveti biz memnurlukla yolcu ederiz. Fakat bir şartla ki, bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü, bağımsızlığımızı çiğnemesin. Halbuki kardeşler, bizden sormadan toprağımıza giren her hangi bir kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. Duyduğumuz bu propaganda ise düşman ürünüdür. Bizi kandırıyorlar. Gelen kuvvetin amacı 1914 yılı sınırlarını yeniden onarmaktır. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle yurdumuza gelen işgal ordusu buradan bir daha çıkmak istemeyecektir.”²²⁶ Fakat, iç savaş tehlikesini dikkate alan Müsavat grubu “Azerbaycan'ın bağımsızlığının devam etmesi” şartı ile komünistlerin ultimatomu kabul etmek hakkında çoğunluğun düşüncesine uymak zorunda kaldı.

28 Nisan 1920'de sabah erken saatlerinde 11. Kızıl Ordu'nun ilk zırhlı treni Bakü'ye dahil olarak, hızla şehrin önemli noktalarını kontrol altına almaya başladı. Böylece hiçbir resmi davet almadan Azerbaycan'a dahil olan Bolşevik Rus ordusu ülkenin bağımsızlığına son verdi ve Azerbaycan yeniden Rusya tarafından işgal olundu.

3.1.3. Türkiye – Rusya Yakınlaşması Ve Azerbaycan Milli Devletçilik Problemi

I. Dünya Savaşı sonuçlanmadan Berlin'de “Azerbaycan meselesi” ile bağlı yürütülen Türk-Rus görüşmelerinde tarafların anlaşamaması üzerine Osmanlı-Rusya diplomatik ilişkileri kesildi. 1919 yılının Mayıs ayında Mustafa Kemal Paşa'nın

²²⁵ Ziya Bunyatov, Sbornik Dokumentov “Za Semyu Peçatyami”, Baku, 1990, s.3-4.

²²⁶ Cemil Hesenli, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920), Garisma MMC Yayınları, Bakü, 2009, s.500.

önderliğinde başlayan milli kurtuluş hareketinin dünya savaşının galibi olan büyük devletlere karşı yönelmesi ise yeni Türkiye ile Sovyet Rusya'yı yakınlaştırdı. Türkiye için Bolşeviklerle yakınlaşma tek çıkış yolu olarak gözükiyordu. Çünkü her ikisinin de düşmanı ortaktı ve Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu askeri, mali ve siyasal desteği sağlayacak en güçlü devlet Sovyet Rusya'ydı. İtilaf devletleri de Bolşevik devrimini "beşiğinde boğmak" niyetinde olduğu için, mevcut durumda onlara da müttefik lazımdı. Böyle bir müttefik ise malum sebeplere göre Türkiye olabilirdi.²²⁷

Anadolu Hareketi büyük miktarda askeri ve mali desteğe ihtiyaç duyuyordu. Mevcut durumda İngilizlerin desteği ile ülkenin uluslararası platformda tanınmasına çalışan Azerbaycan hükümetinin Anadolu'ya yeterince yardım gönderememesi M. Kemal Paşa'yı Moskova'ya yöneltti. Pratik açıdan Sovyetlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı düşman tutumu, Azerbaycan hükümetini Müttefik devletlere sığınmak zorunda bırakmıştı. Böyle bir durumda, istemeyerek de olsa, Azerbaycan Türkiye'ye Bolşevik yardımlarının ulaşması önünde ciddi bir engele çevrilmişti.

25 Mayıs 1919 tarihinde Kemal Paşa Havza'da ilk defa Rus heyeti ile görüşmüştü. Bu heyete Budu Mdivani liderlik edirdi.²²⁸ Mdivani, Bolşeviklerin Türkiye'de padişahlığı ve hilafeti kaldırmasını ve komünist rejime geçilmesini istediklerini ilettili. Kemal Paşa onun bu isteklerinin mücadelelerine hiç bir yarar sağlamayacağını, hatta hilafetin kaldırılmasının Doğu halklarının Anadolu'ya yardımlarının karşısını alacağını ciddi argümanlarla esaslandırdı. Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin Sovyet Rusya ile düşmanları arasında bir barikat rolünü oynamasına çalışacağını söylemesi ise Bolşevikler için Anadolu'yu "Sovyetleştirmek" kadar önem arz ediyordu.²²⁹

Görüşmelerde Kafkasya'nın "bolşevikleştirilmesi" meselesi de gündeme geldi ve Anadolu Hareketi'nin ihtiyaç duyduğu askeri ve mali yardımın sağlıklı bir şekilde ulaştırılması için Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından işgalinin kaçınılmazlığı vurgulandı. Anadolu Hareketi'nin lider kadrosunda Bolşeviklere karşı İtilaf devletleri ile yakınlaşma, İtilaf devletlerinin işgaline karşı Bolşeviklerle yakınlaşma şeklinde görüş farklılığı mevcut olsa da, Kemal Paşa'nın da taraftarı olduğu Bolşeviklerle yakınlaşmayı önerenler üstün geldiler. Erzurum Kongresi'nin yapıldığı günlerde M. Kemal Paşa Bolşeviklerle sürekli temas sağlanması görevini 15. Kolordu Komutanı

²²⁷ Musa Kasımlı, Harici Devletler ve Azerbaycan, Mütercim Yayınları, Bakü, 1998, s.134.

²²⁸ Gafarov, a.g.e., s.337.

²²⁹ Sonyel, a.g.e., s.83-84.

Kazım Karabekir Paşa'ya verdi. Bu karar üzerine K. Karabekir Paşa Azerbaycan'daki durumu yerinde öğrenmek ve Bolşeviklerle temasa geçmek amacıyla Ö. Lütü ve F. Sabit'i Bakü'ye gönderdi. Bu iki temsilci Azerbaycan'a gelerek Başbakan N. Yusifbeyli ile görüştüler. N. Yusifbeyli onların yardım isteğine müsbet yaklaştı²³⁰, fakat F. Sabit bu yardımın gerçekleşmesine engel olup, Hümmet Partisi aracılığı ile Bakü'de faaliyet gösteren Rus Bolşevikleri ile temas kurdu ve Azerbaycan'daki Müsavat hükümetini devirip, yerine Sovyet Rusya'nın kontrolünde Bolşevik iktidarının kurulması için çalışmalara başladı.

Bu arada İngilizler tarafından hapsedilen Halil Paşa ve Nuri Paşa, biri İstanbul'da, diğeri ise Batum'da bulunan hapisanelerden aynı gün (8/9 Ağustos 1919) kaçırıldılar. Bu olayın Karakol Cemiyeti'nin işi olduğu ileri sürülse de²³¹, K. Karabekir Paşa bu olayı İngiliz oyunu olarak değerlendirmiştir.²³² 9 Eylül 1919'da Nuri Paşa K. Karabekir'e müracaat ederek, Evliye-i Selase'yi korumak için Güney Kafkasya'da bir cumhuriyet kurmak düşüncesinde olduğunu ilettili. K. Karabekir Nuri Paşa'nın bu düşüncesine sıcak bakmadığını, ona Azerbaycan'a giderek, oradan Anadolu Hareketi'ne yardım toplamayı tavsiye etti. Bakü'ye gelen Nuri Paşa'nın çalışmaları sonuç verdi, Azerbaycan hükümeti Aralık 1919'da Türkiye'ye mali yardım gönderdi.²³³ Nuri Paşa'nın Anadolu'ya yardım toplamak için kurduğu "Türkiye Halkının Temsilciliği"nin tüm masrafları Azerbaycan hükümeti tarafından karşılanıyordu, buna rağmen Nuri Paşa Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmeye çalıştı, fakat buna muvaffak olamadı.²³⁴

Nuri Paşa gibi Halil Paşa da Eylül 1919'da Bakü'ye geldi. Yola koyulmadan önce ise hem M. Kemal Paşa, hem de K. Karabekir Paşa ile yüz-yüze görüşerek, Bolşeviklerle sınır hattının oluşturulması için Azerbaycan hükümetine baskı yapması talimatını aldı.²³⁵ Dolayısıyla Bakü'ye gelen Halil Paşa'nın ilk işi Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın Anadolu'ya yardım etmelerini sağlamak, ayrıca Bolşeviklerin yolunu açmaktı. Halil Paşa aslında, Azerbaycan'da bağımsız bir cumhuriyet kuracağını düşünüyordu. Azerbaycan'daki durumu analiz eden Halil Paşa şöyle yazıyordu:

²³⁰ Karabekir, a.g.e., Cilt 1, s.395-396.

²³¹ Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s.111.

²³² O, şöyle yazıyordu: "Bu olay gösteriyor ki, İngilizler Azerbaycan Ordusu'nu güçlendirip, Bolşeviklerle mücadeleye hazırlıyorlar". Daha detaylı bilgi için bkz: Karabekir, a.g.e., Cilt 1, s. 489.

²³³ Swietochowski, a.g.e., s.213.

²³⁴ Gafarov, a.g.e., s.340.

²³⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa, Edt: Orhan Hülagü, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s.20-21.

“Azerbaycan halkı Türkiye ile birlikte olmak istediği halde, aydın sayılan bir kısım ise tekbaşına yaşamayı düşünmekte ve Türkiye ile birleşmekten korku duymaktadırlar. Diğer bir kısım aydın ise Türkiye ile değil, İran Azerbaycanı ile birleşerek büyük bir Azerbaycan devleti kurmak rüyasındadırlar. Bu arada K. Karabekir Paşa’dan aşağıdaki telgrafi aldım: “Sizin, Enver ve Nuri paşaların şimdi başlıca göreviniz Sovyet idaresini Türk sınırına kadar ulaştırmaktır. Bu yolda çalışmak gerekir, aksi yönde hareket edilirse, bu başkalarının işine gelecektir”. Sovyet sınırını Türkiye’ye kadar uzatmak açıkça Azerbaycan’ı Ruslara teslim etmek demektir. İstiklali ve istikbali için emek harcadığımız Azerbaycan’ı, rengi ne olursa olsun, Rusların idaresi altına vermeyi bir vatan parçası saydığım Azerbaycan’a ihanet sayardım. Ne yazık ki, Ruslara istedikleri petrolü, istedikleri kadar vermeyerek, zorla almaya sevkeden, daha doğrusu, bu sebebin oluşmasına neden olan Bakü hükümeti bir tesadüfle Rus ordularını Bakü üzerine yürümeye ve Azerbaycan’ı işgale sevkedecekti”.²³⁶ Burada Halil Paşa’nın hala ittihatçı düşüncesinde olduğu açıkça görülüyor. Fakat Halil Paşa Azerbaycan’ın “sovyetleştirilmesi” meselesinin iç yüzünü açıklıyor. Daha bir yıl önce Azerbaycan’ı Bolşeviklerden temizleyen Türkiye, şimdi kendi çıkarı için bu devleti Bolşeviklerle işbirliği yapmaya ve “bolşevikleşmeye” itiyordu. M. Kemal ve K. Karabekir paşalar Türkiye için uygun görmedikleri bolşevizmi kendi çıkarları için şimdi Azerbaycan’a reva görüyorlardı.

Nuri ve Halil paşaların hapishaneden kaçırılmasında büyük rol oynayan Karakol Cemiyeti Ankara’dan bağımsız karar kabul ederek, Bolşeviklerle bağlantı kurmak amacıyla kendi temsilcisi olan Baha Sait beyi Bakü’ye gönderdi.²³⁷ B. Sait’in RK(b)P’nin Kafkasya Komitesi’nin temsilcileri ile yaptığı görüşmelerin sonucunda, 1919 yılının Kasım’ında taraflar arasında bir anlaşma hazırlandı. Bu anlaşma metni 11 Ocak 1920’de taraflar arasında imzalanacak anlaşma metni ile aynıdır. Anlaşmayı Rusya hükümeti adından Ş. Z. Eliava, Karakol Cemiyeti timsalinde Türkiye Geçici Devrim Hükümeti adından B. Sait imzaladılar. On beş maddeden oluşan anlaşmanın Azerbaycan’la ilgili maddelerinden birinde (madde 11) şöyle yazıyor: “Azerbaycan’da hükümet darbesini gerçekleştirmek için Türkiye Geçici Devrim Hükümeti Azerbaycan’ın Türk nüfusunun ırki kimliğinden ve Azerbaycanlılar arasında tanınan Türk milliyetçilerinin nüfuzundan ve şahsiyetlerinden yararlanmayı taahhüt ediyor.

²³⁶ Taylan Sorgun, Halil Paşa, İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş (Halil Paşa), Kum saati Yayınları, İstanbul, 2007, s.323-324.

²³⁷ Yerasimos, a.g.e, s.113.

Azerbaycan Devrim Hükümeti'nin kuruluş şekli Azerbaycan'ın işçi ve köylü kongresinin özgürce vereceği karar doğrultusunda olacağından, anlaşmayı imzalayan taraflar kongrenin kararlarına karşı çıkmamayı kabul ediyor.²³⁸

Görüldüğü üzere, Karakol Cemiyeti'nin temsilcisi Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi için Sovyet Rusya'nın yardımlarına karşılık Azerbaycan'ın "sovyetleştirilmesini" kabul ediyor. Bu amaçla Azerbaycan'da devlet darbesini gerçekleştirmek için halk arasında nüfuzlu Türk milliyetçilerinin yardımlarını vaad ediyordu. Sovyet Rusya'nın 11 Ocak 1920 tarihli anlaşmayı imzalaması, Bolşeviklerin Versalle Genel Kurulu'nun Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya karşı cevap niteliği taşıyordu. Sovyetler bu anlaşmadan İngiltere'ye karşı bir baskı aracı olarak kullanmaya çalıştılar. Şöyle ki, Moskova beyan etti ki, Birleşik Krallık "Rus işi"ne karışmayacağını taahhüt etmesi halinde, Sovyet Rusya RK(b)P Kafkasya Bölge Komitesi'nin Türkiye ile imzaladığı anlaşmadan imtina edecektir. Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle imzaladığı bu anlaşmaya hem Kemal Paşa, hem de Karabekir Paşa Ruslara verilen ödünlerin çokluğu, Anadolu Hareketi'de oluşabilecek parçalanma gibi sebeplerle sert tepki gösterebilirler de, iki taraf arasında oluşmakta olan yakınlaşmada önemli aşama olan bu anlaşmadan da imtina etmek istemediler.

Baha Sait Bolşeviklerle anlaşmayı imzaladıktan sonra da bir süre Azerbaycan'da kaldı. Fakat o, bu dönemde artık Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi'nin temsilcisi gibi değil, M. Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Sovyet yardımlarının getirilmesini sağlamak amacıyla Bakü'ye gönderdiği Halil Paşa ve F. Sabit beyle birlikte çalışmıştır.

Genel olarak, 1919-1920 yıllarında Anadolu Hareketi ile Bolşevikler arasında bağlantı kurmak ve Türkiye'ye Sovyet yardımlarını sağlamak amacıyla Bakü'de bulunan Türk temsilcilerini iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup, Halil Paşa'nın çevresinde toplanan Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı subay ve savaş esirlerinden oluşan ittifak yönümlüler. İkinci grup ise, M. Kemal ve K. Karabekir paşalar tarafından Bolşeviklerle bağlantı kurmak amacıyla Bakü'ye gönderilen Fuat Sabit'in çevresinde bulunan Yüzbaşı Yakup, yedek subay Süleyman Nuri ve bir kaç subay ve savaş esirinden oluşuyordu. Bu iki grubun 1920 senesinin başında yaptığı ortak toplantıda, Bolşeviklerle birlikte çalışmak konusunda karar kabul edildi ve ilk etapta aşağıdaki hedeflere ulaşılması kararlaştırıldı: "İngiliz politikasının ateşli taraftarı olan Azerbaycan'ın mevcut hükümetini en kısa zamanda yıkmak ve Bolşeviklerle

²³⁸ ARDA, f. 894, say. 10, iş 145, v. 11-14.

işbirliği yapacak bir hükümeti işbaşına getirmek”.²³⁹ Bu amaçla iki grubun üyelerinden oluşan yeni bir örgüt kuruldu. Bu örgüte “Türk Komünist Fırkası” (TKF) adı verildi. Fırkada yer alan başlıca isimler M. Kemal ve K. Karabekir paşaların gönderdiği kişilerdi. Söz konusu fırka üç şubeden oluşuyordu: hareket, neşriyat ve ideoloji. TKF’nın neşriyat şubesi bir süre sonra Bakü’de “Yeni Yol” adlı bir gazete basmaya başladı.²⁴⁰

Başlıca amacı Anadolu’ya Sovyet yardımlarını ulaştırmak olan TKF bu yardımların ancak Zengezur-Nahçıvan yolu ile gerçekleşebileceğini çok iyi anlıyordu, bu konuda Anadolu’dan da lazımı gösterişler alınmıştı. Ancak bu yolla yardımın ulaştırılmasının önünde iki engel mevcuttu. Birincisi, Ermeniler, ikincisi, Azerbaycan hükümeti. Buna göre de TKF bir taraftan Azerbaycan ordusunun Ermenilere karşı saldırı operasyonuna başlamasına çalışır, diğer taraftan da Azerbaycan’ın “sovyetleştirilmesi” doğrultusunda çalışmalarına devam ediyordu.²⁴¹

Ocak 1920’de Bolşeviklerin Azerbaycan ve Gürcistan’a artan baskıları karşısında her iki devletin yönetimi İngiltere’nin Kafkasya’daki komiseri Oliver Wordrop’a müracaat ederek yardım talebinde bulundular. Ancak İngiliz askeri uzmanlar böyle bir kanaate geldiler ki, İngiliz ordusu bölgeye gitmeden, Güney Kafkasya devletlerine gönderilecek askeri malzeme ve silahların kısa sürede Bolşeviklerin eline geçmesi kaçınılmazdır. Ancak İngiltere hükümeti Azerbaycan ve Gürcistan’a asker göndermek meselesine sıcak bakmadı.²⁴²

Osmanlı Meclisi-Mebusanı’nın 22 Ocak 1920 tarihli oturumunda Azerbaycan’ın bağımsızlığı de-facto fiili olarak tanındı ve bu karar 2 Şubat’ta Azerbaycan temsilcisine iletildi.²⁴³

M. Kemal Paşa ise, Azerbaycan’ın bağımsızlığının Versalle Yüksek Konseyi tarafından tanınmasına açık bir şekilde negatif reaksiyon gösterdi ve bu adımı İtilaf devletlerinin Türkiye ile Bolşevik Rusya’nın birleşmesine imkan vermemek ve bununla da Anadolu Hareketi’ni boğmak planı gibi değerlendirdi.²⁴⁴

²³⁹ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.680.

²⁴⁰ B. Aslan, a.g.e., s.49.

²⁴¹ Stefanos Yerasimos, Milletler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.327.

²⁴² Heslenli, Azerbaycan Uluslararası İlişkiler Sisteminde, s.323-324.

²⁴³ Gafarov, a.g.e., s.360.

²⁴⁴ Tadeutz Swietochowski, “Atatürk ve Transkafkasya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 13, 1998, s.247.

İtilaf'ın Türkiye Milli Kurtuluş Hareketi'ne yakınlaşmak istememesi ve İngilizlerin Bolşeviklere karşı oluşturmak istedikleri “Kafkas seddi” için asker göndermeyeceği tam anlaşıldığında Anadolu Hareketi'nin liderleri Bolşeviklerle anlaşma yolunu seçtiler. M. Kemal Paşa bu konuda son kararını K. Karabekir Paşa'ya gönderdiği 6 Şubat 1920 tarihli şifrede belirtiyordu: “Bolşevikler başarı elde edip, Kafkasya'ya hakim oldukları ve bizimle bağlantı kurdukları vakit Avrupa'nın durumu zorlaşacaktır... Türkiye Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından istilasını kolaylaştırıp, onunlu birlikte harekete geçerse, Batı'dan Doğu'ya doğru Anadolu, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını müthiş bir surette açmış olacaktır”.²⁴⁵

Türkiye'nin “bolşevikleşmesi”ni ülkesinin milli çıkarları için haklı olarak tehlikeli hesap eden M. Kemal ve K. Karabekir paşaların dost ve kardeş bir ülke olan Azerbaycan'ın “bolşevikleşmesi”ni istemeleri kendi içinde bir çelişki oluşturuyordu. Anadolu Hareketi'nin liderlerini böyle çelişkili adımlar atmaya sürükleyen başlıca unsur Türkiye'nin ölüm kalım mücadelesi vermesi ve her bir canlı gibi kendi varlığını korumak için gereken önlemleri almaya mecbur ve mahkum olması ile bağlıydı. Türkiye'nin tutumu böyle olduğu halde, bağımsız ve “bolşevikleşmek” istemeyen bir ülke olarak yaşamak arzusunda olan Azerbaycan'ın Anadolu Hareketi'nin isteklerini kabul etmesini ve desteklemesini beklemek de her halde haksızlık olurdu. Yine de, Azerbaycan'ın böyle bir amacı olan Anadolu Hareketi'ne yardım etmemesini, sadece “Türkiye'yi ölmüş saydığı”²⁴⁶ şeklinde izah etmek de doğru değildir ve bu türlü bakış tarzı objektif gerçeklerin tahrif ve örtbas edilmesine hizmet edecektir, tarih açısından hiçbir yararı yoktur.

TKF'nin liderlerinden olan F. Sabit'in Azerbaycan hükümetini “İngiliz yanlısı” olmakla suçladığı 7 Mart 1920 tarihli mektubunu alan K. Karabekir Paşa 17 Mart'ta Halil ve Nuri paşalara gönderdiği mektupta “Bolşevizmin Türkiye'nin sınırlarına kadar gelmesi için Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından derhal istilası ve hatta Bolşeviklerin küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek, Azerbaycanlılarla birlikte Türk sınırına doğru hareketi Türkiye'nin amaçlarına hizmet edecektir. Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'da Bolşevizmin hakim olmasını sağlamak çok münasiptir” şeklinde yorumları ön plana çıkarıyordu.²⁴⁷

²⁴⁵ Karabekir, a.g.e., Cilt 1, s.512-514.

²⁴⁶ Sonyel, a.g.e., Cilt 1, s.180.

²⁴⁷ Karabekir, a.g.e., Cilt 1, s.594.

8 Nisan 1920 tarihli mektubunda TKF Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılmak üzere şifreli mektup gönderdi. Mektupta deniliyordu: “Moskova'ya gidecek temsilcileri Bakü'ye göndersin. Aceledir ve lazımdır... Kırmızı Ordu'nun tüm Kafkasya işleri şimdilik benim kaderime bağlanmış haldedir. Halil Paşa Karabağ'da Ermenilere karşı hareket eden kuvvetleri tenzim ile uğraşıyor. Nuri Paşa bir ahmak, hain gibi umumi ulusal çıkarları sarsıdacak uşaklık yaparak Azerbaycan hükümeti ve İngiliz taraftarı oldu... Artık burada Halil ve diğer paşalar yoktur. Halil'in de dahil olduğu örgüt vardır. Onun aracısı da benim. Tüm bağlantılar TKF adına yapılacaktır...”²⁴⁸ Bu mektuplardan da anlaşılacağı üzere, Azerbaycan'ı işgal etmek için Bolşeviklerin kurduğu planın nasıl ustalıkla hayata geçirildiği ve TKF'nin üyelerinin bu yolda bir araca çevrildiği açıkça görülüyor. Bu mektubu değerlendiren Anadolu Hareketi'nin liderleri Bolşeviklerle aracılık görevinin şimdilik TKF'nin yürütmesini uygun bulmuşlar.

26 Nisan 1920 tarihinde Bolşeviklerin XI Kızıl Ordusu'nun Azerbaycan sınırlarına dayanması üzerine K. Karabekir Paşa Ankara'ya gönderdiği telgrafta Ruslarla anlaşmak üzere bir heyetin acele olarak gönderilmesi için kendisine yetki verilmesini talep ediyordu.²⁴⁹ Aynı gün K. Kemal Paşa, K. Karabekir Paşa'ya istediği cevabı gönderdi. Cevapta, Bakü'ye gönderilecek heyete verilecek talimatın maddelerinden biri şöyleydi: “Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri yürüyüş edip veya yerideceği siyaset, yapacağı etki ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve ülkedeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmakla onların aleyhine harekete geçmesini sağlarsa, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine hücum etmeyi ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler zümresine dahil etmeyi taahhüt ediyor”.

Türkiye'nin Batı emperyalizmine karşı yürütülen savaşta Bolşeviklerle aynı mevkide olması ve Sovyetlerden yardım istemesi Moskova'ya Azerbaycan'la bağlı planlarını gerçekleştirmek için büyük olanaklar sağlıyordu. Bolşeviklerin Bakü'deki darbe teşebbüslerinin başarısız olması, onları Azerbaycan'daki Türk nüfuzundan faydalanmaya sevk etti. Sovyet Rusya Azerbaycan'daki Türk subayları aracılığı ile Ermenistan'la savaşan milli hükümeti devirecek, burada kendi kuklası yeni hükümet kuracak, bu hükümetin daveti ile Azerbaycan'ı istila edecekti. Bunun için kamuoyunu

²⁴⁸ Yine orada, s.688-690.

²⁴⁹ Gafarov, a.g.e., s.373.

yanıltacak sloganlar da hazırlanmıştı: “Türkiye ölüm-kalım savaşı veriyor, Kızıl Ordu Türkiye’nin yardımına koşmak istiyor. Müsavat hükümeti ise buna izin vermiyor”.²⁵⁰

1920 Nisan olaylarında bizzat yer almış bir Türk subayı tarafından yazılmış 1 Ağustos 1920 tarihli raporda deniliyor: “Trabzon’dan geçerken fırka kumandanlığı aracılığıyla Anadolu Heyet-i Temsiliyesi’nin memleketin kurtuluşu için Bolşeviklerle işbirliği kararı verdiği anlaşıldığından Azerbaycan’a vardığımız andan itibaren Kafkasya Merkezi Komitesi (RK(b)P’nin Kafkasya Bölge Komitesi) ile birlikte çalışmaya başladık”.²⁵¹

Kafkas Komitesi’nin Anadolu temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirilen ikinci oturumunda taraftarları çok az olan komünizm düşüncesine karşı mevcut olan şiddetli nefrete, düşmanlığa Türk nüfuzu ile karşı çıkmak, sonuçta lider kişilerin hapsine ve katline, tüm askeri merkez ve müesseselerin tutulmasına ve işgaline memur edilecek kuvvetlerin ve fabrika işçilerinin başında Türk subayların bulunması kararlaştırıldı. Üçüncü oturumda Müsavat hükümetinin iktidarı kan dökülmeden bırakmayı kabul etmemesi durumunda ise, Halil Paşa’nın Kızıl Ordu komutanlığını kendi üzerine alması, onun Ermenistan üzerinden geçerek Türkiye’ye yardıma gitmek isteyen Kızıl Ordu’ya Azerbaycan’dan geçmeye izin vermesi hakta Müsavat hükümetine nota vermesi ve sınırı bu şekilde ihlal ederek, hazır plan gereğince dahilde Müsavat iktidarının devrilmesi kararı alındı.²⁵²

Halil Paşa’nın Azerbaycan’a dahil olacak 11. Kızıl Ordu’ya komutan olmasının Moskova tarafından kabul edilip edilmeyeceğini öğrenmek için nüfuzlu bir kurye ile bu konu Kızıl Ordu karargahına soruldu. Bir süre sonra buna olumsuz cevap verildiği halde, durum Halil Paşa ve arkadaşlarına açıklanmadı. Bakü’deki TKF’nin liderlerinden olan B. Sait ise M. Kemal Paşa’ya gönderdiği 8 Nisan 1920 tarihli mektubunda “Kafkasya Komitesi’nce kendisinin Kızıl Ordu’nun başkomutanlığına atandığı” yazıyordu.²⁵³ Tüm bu yazılanlar Azerbaycan’ı işgal etmek için hazırlanan Bolşevik planının nasıl ustalıkla uygulandığını gösteriyor.

Kızıl Ordu’yu karşılamak için Dağıstan’a hareket eden Halil Paşa daha yoldayken, XI Kızıl Ordu 26 Nisan akşamı Azerbaycan sınırını geçerek Bakü üzerine harekate başladı. Halil Paşa ordunun komutasının kensidine verilmesini Albay M. K.

²⁵⁰ Resulzade, a.g.e., s.63.

²⁵¹ Mehmetzade, a.g.e., s.135-136.

²⁵² Yine orada, s.136.

²⁵³ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.688.

Levandovski`den talep etse de, Levandovski kendisine Moskova`dan böyle bir emr verilmediğini, ordusu ile eski Osmanlı-Rusya sınırına kadar ilerleyeceğini, Halil Paşa`ya Moskova`ya girmesinin daha doğru olacağını söyledi.²⁵⁴

Tüm bunlara rağmen, Bolşeviklerin elinde sadece bir oyuncak olduğunu anlamayan veya Anadolu Hareketi`ne Bolşevik yardımlarını ulaştırmak için gereken tüm ödünleri vermeye hazır olan Halil Paşa, bir taraftan Azerbaycan`daki muhalif partileri birleştirmeye ve Müsavat hükümetini devirmeye çalışıyor, diğer taraftan da Azerbaycan`ı işgal etmek için gelen 11. Kızıl Ordu`nun rahat ilerlemesini sağlamak amacıyla TKF adından Azerbaycan halkına hitaben açıklama yayımlıyordu.²⁵⁵

Bu arada, Bakü`de cereyan eden olayların şahidi olmuş Mülazim Refet K. Karabekir Paşa`ya gönderdiği raporda yazıyordu: “Azerbaycan halkının Türkiye`ye, Türklere ihtiramı büyüktür. Tüm dikkatleri Anadolu`ya, Millet Meclisi`nedir. Hatta Bolşeviklerin bu kadar kolay ve kayıtsız şartsız Azerbaycan`a dahil olmasına bu duyguların çok büyük etkisi olmuştur. Halil Paşa`nın Azerbaycan sınırına yaklaşan Bolşevikleri iltizam ettiğini gören halk, sınırları Bolşeviklere açmıştır”.²⁵⁶

O sırada, Azerbaycan Ordusu`nun büyük hissesi Karabağ`da Ermenilere karşı başlamış harekate katıldığı için, ülkenin kuzey sınırlarında çok az sayıda askeri kuvvet bulunuyordu. Ancak yine de, yakın geçmişte Bolşeviklerin Ermeni Taşnakçıları ile Azerbaycan`ın çeşitli bölgelerinde yaptıkları katliamlara tanık olan halk, 11. Kızıl Ordu`nun ilerlemesine engel olmak için direniş gösteriyordu. Bu direnişler 1920 yılında ve sonraki yıllarda Azerbaycan`ın tüm bölgelerinde halk isyanlarına dönüşmüştü.

Rusya`nın gerçek amacının ne olduğunu çok iyi anlayan AHC`nin kurucusu M. E. Resulzade Bolşeviklerin elinde bir araca dönüşen Halil Paşa ve başka Anadolu temsilcilerine müracaat ederek diyordu: “Yapmayın, bizi kendi halimize bırakın. Yüz yıldan bu yana esaret altında olduğumuz Rusları biz daha iyi tanıyoruz. Onlar hile ile gelir, sonra bizi ezerler”.²⁵⁷ Fakat Halil Paşa ve diğerleri Resulzade`nin bu müracaatını kesinlikle dikkate almadılar, XI Kızıl Ordu`nun Azerbaycan`ı işgal etmesinde Bolşeviklerle birlikte hareket ettiler.<sup>258</sup> Azerbaycan Ordusu`nda zırhlı araçları idare eden, donanmada hizmet eden Türk subayları da Bolşeviklerin tarafına geçtiler. Azerbaycan gönüllülerinden oluşan ve tüm subayları Türk olan Bakü`deki “Yardım

²⁵⁴ Mehmetzade, a.g.e., s. 140; Sorgun, a.g.e., s.325-326.

²⁵⁵ Sami Sabit Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Selülöz Yay., İzmit, 1949, s.130.

²⁵⁶ Gafarov, a.g.e., s.379.

²⁵⁷ Mehmetzade, a.g.e., s.137.

²⁵⁸ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 18.

Alayı” ve 7. Piyade Alayı da Azerbaycan hükümetine ihanet ederek, Bolşeviklerin safına geçtiler.²⁵⁹

Bakü'deki Türk askerlerinin yardımı ile şehrin tüm önemli noktaları, demiryolu istasyonu tutuldu, Bakü'nün İngiliz askeri gubernatoru Tuğgeneral M. O. Tlexas hapsedildi. Demiryolu istasyonunu kontrol altına alan Türk askerleri Azerbaycan hükümetinin Bakü'yü terketmek girişiminin karşısını aldılar.²⁶⁰ Bu katkı Bolşevik liderler S. Kirov ve G. Orconokidze tarafından Lenin'e gönderilen 4 Mayıs 1920 tarihli mektupta yüksek değerlendirilmişti: “Türk askerleri ve subayları Bakü'de devrimin yararına çok aktif görev yaptılar ki, onların bir bölümü Müsavat hükümetinin Bakü'den kaçma girişiminin karşısını aldılar”.²⁶¹

Bazı Türk subay ve Anadolu temsilcilerinin doğrudan katılımı ile 27 Nisan 1920 istilası artık gerçekleştiğinden, Halil Paşa'nın kendi tabiri ile “daha onların Azerbaycan'da yapacakları bir iş kalmamıştı, Azerbaycan kendinin en karanlık gününü yaşıyordu”.²⁶² Dolayısıyla Halil Paşa ve Fuat Sabit Azerbaycan'ın “sovyetleştirilmesi” karşılığında Anadolu'ya vaadedilen Sovyet yardımlarını gerçekleştirmek için K. Karabekir Paşa'nın talimatıyla Moskova'ya hareket ettiler.

Bakü'deki TKF Azerbaycan halkını Bolşevik rejimine ısındırmak için halk arasında propaganda yapıyor ve bu amaçla 3 Mayıs 1920'de bir bildiri yayınlarak, halkı yeni yönetime – Bolşevik rejimine destek vermeye sesliyordu.²⁶³ İşgalden birkaç gün sonra ordudaki Türk “komutanlar” Ruslarla değiştirildi. Ancak iş bununla da kalmadı, 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesinde aktif yardım eden Türk subaylarının bir kısmı hapsedildi, diğerleri ise ülkeden çıkarıldı.²⁶⁴

Rus Sovyet ordusunun Türkiye'nin yardımı ile Azerbaycan'ı işgal etmesini M. Kemal Paşa da itiraf ediyor. O, 1920 yılının 4 Ağustos günü TBMM'de yaptığı konuşmasında şöyle diyor: “10. ve 11. kızıl ordular bizim istikametimiz, etkimiz ve hizmetimiz sayesinde kolaylıkla Kuzey Kafkasya'yı geçip Azerbaycan'a geldiler”.²⁶⁵ Türk tarihçileri Aclan Sayılğan, Doğan Avcıoğlu, Salahi Sonyel, Selahettin Tansel,

²⁵⁹ Resulzade, a.g.e., s.66.

²⁶⁰ Kheyfes, a.g.e., s.108.

²⁶¹ Velikiy Oktyabr i Narodn Vostoka, Sbornik, 1917-1957, Red: A. A. Gubera, İzd. Vost. lit., Moskva, 1957, s.56.

²⁶² Sorgun, a.g.e., s.327.

²⁶³ *Kommunist Gazetesi*, 3 Mayıs 1920.

²⁶⁴ Resulzade, a.g.e., s.69.

²⁶⁵ Baykara, a.g.e., s.265.

Kamuran Gürün, Betül Aslan vb. eserlerinde 11. Kızıl Ordu'nun Türk-Rus işbirliği zemininde, Türklerin aktif yardımı ile Azerbaycan'ı işgal etmesini onaylıyorlar.²⁶⁶

Sovyet Rusya ile görüşmelerde bulunmak üzere 1921 yılında Moskova'ya giden Türk heyetinde yer alan Doktor Rıza Nur “Hayat ve Hatıralarım” eserinde bu mesele ile bağlı şöyle yazıyor:

*“Azerbaycanlılar bir şeyden acı bir şekilde şikayet ediyorlar. Bunu söylerken adeta ağlıyorlar. Her kimle görüştüysen, bunu söyledi: bizi siz vücuda getirdiniz, sonra da siz boğazladınız. İzah ediyorlar: zamanında Türk Ordusu geldi, bize istiklal verdi. Sonra Halil Paşa bizi “Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edecekler” diyerek bizi kandırıp, kendimizi savunmadan Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı, savaşırdık, yaptırmadı. İşte, yeniden Rusya'nın esaretine girdik. Bu facialı bir şey. Bu büyük bir ihanettir! Vahim bir tarihi cinayet! Bunu bilmiyordum. Beni dehşet sardı. Öncelikle bir Türk milletin hayatına kasdedilmiş, onların tabirince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiyeli bir Türk ve Türkiye adına yapmış. Bize ne kötü leke. Belki de, Azerbaycanlılar savaşta Ruslara yenilirlerdi. Fakat mücadele ederek görevlerini yaparlardı. Belki de,, muvaffak olup, istiklallerini müdafaa ederlerdi”.*²⁶⁷

Böylece, Türk-Rus işbirliği sonucunda, AHC 27 Nisan 1920'de yıkıldı. Ülke Rusya tarafından yeniden işgal edilerek “sovyetleştirildi”. Tüm diğer iç ve dış sebeplerin yer aldığı bu süreçte, başlıca rolü Türkiye-Rusya yakınlaşması ve işbirliği oynadı. Şu da bir gerçektir ki, Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşması Anadolu Hareketi'nin Bolşeviklerle her hangi bir ideoloji birliğinden değil, zamanın talebinden, Avrupalı işgalcilere karşı yürütülen milli kurtuluş mücadelesinde Bolşeviklerden destek ve yardım alma, sonuçta Türkiye'yi koruma ve yeniden kurma zorunluluğundan kaynaklanıyordu.

²⁶⁶ Aclan Sayılğan, Solun 94 Yılı, 1871-1965: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler, Mars Yayınları, Ankara, 1968, s. 98, 148-153; Doğan Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1965), Cilt 2, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1974, s.451; Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt I, s. 182, Cilt II, s.59-60; Selahattin Tanyel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt 3, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s.251; Kamuran Gürün, a.g.e., s.20-23; Betül Aslan, a.g.e., s.43-55.

²⁶⁷ Rıza Nur, Hayat ve Hatıralarım, Cilt 3, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1968, s.750.

3.2. Azerbaycan SSC'nin Kurulmasından Sonraki Dönemde (1920-1930)

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

3.2.1. Türkiye – Rusya Görüşmelerinde Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meselesi

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edildiği günlerde Ankara ile Moskova arasında ister temsilciler, isterse de mektup aracılığı ile görüşmeler devam ediyor, bu arada iki taraf arasında barış ve kardeşlik antlaşmasının imzalanması için yapılacak konferansa katılmak için Türk heyeti 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'dan Moskova'ya hareket ediyordu. Bekir Sami Bey'in başkanlık ettiği heyet Erzurum'a uğradıktan sonra, yeni temsilcilerin de katılması ile Karadeniz üzerinden Moskova'ya hareket ederek, 19 Temmuz 1920'de bu şehre ulaşıyor. Ancak 13 Ağustos tarihine kadar Sovyet tarafı Türk heyeti ile hiçbir resmi görüşme yapmıyor. Bunun sebebi, Sovyetlerin Ermenistan'la olan görüşmelerinin sonucunun belli olmamasıydı. Daha 30 Mayıs 1920'de Ermeni Taşnak hükümetinin Moskova'ya gönderdiği temsilciler ile görüşen Sovyet Dışişleri Komiseri'nin Ermeni asıllı yardımcısı L. Karahan'la görüşmüştü. Bu görüşmede Karahan Taşnaklara, Ermenistan hükümetinin “Büyük Ermenistan” kurmak hayalinden vazgeçmesini önermiş, karşılığında ise Sovyet Rusya'nın Ankara'dan Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verilmesini, aynı zamanda Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılmasını isteyebileceklerini iletmisti.²⁶⁸

Ermeniler ile Bolşevikler arasında 10 Ağustos'ta anlaşma imzalandıktan sonra, nihayet, 13 Ağustos'ta Türk- Rus resmi görüşmeleri başladı. Türk heyeti görüşmeler sırasında Rus-Ermeni anlaşmasından haberdar oldu ve buna tepki gösterdi. G. Çiçerin Türk heyetine, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılması yönünde görüşlerini aktardı, bu meselenin Halil ve Cemal paşalarla da konuşulduğunu ve onların rızasının alındığını iletti.²⁶⁹ Türk heyeti, beklemediği bu gelişme karşısında tepkisini açıkça dile getirdi, bu durum onlarda soğuk duş etkisi yaptı ve görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Lenin'in yumuşak tutumuna rağmen, Çiçerin'in tutumunun değişmemesi üzerine, Türk heyeti hiçbir sonuç almadan geri döndü. Ancak geri dönen Türk heyeti ile Anadolu'ya Sovyet mali ve askeri yardımları gönderildi.

1920 yılının sonbaharında Türkiye'nin Ermenistan'a karşı askeri operasyonlara başlaması ve taraflar arasında Gümrü Antlaşması'nın imzalanması Sovyet Rusya'yı

²⁶⁸ Yerasimos, a.g.e., s.166.

²⁶⁹ Gafarov, a.g.e., s.390.

rahatsız etti. Diğer taraftan, Türkiye'nin Batılı devletlerle anlaşabileceği ihtimalinin yüksek olduğunu duyan Bolşevikler toprak talebinden vazgeçti. Aralık 1920'de taraflar arasında nota mübadelesinden sonra, anlaşma imzalanması için yeni görüşmelerin yakın zamanda başlaması doğrultusunda görüş birliğine varıldı. Ancak Türkiye'nin görüşmelerin Bakü'de gerçekleşmesi talebi, Çiçerin'in itirazına sebep oldu ve konferansın Moskova'da yapılmasının daha doğru olacağı Ankara'ya iletili.

TBMM hükümeti artık Rusya'ya gidecek heyeti belirlemiş ve bu heyet 14 Aralık 1920 tarihinde Ankara'dan Moskova'ya hareket etmişti. 29 Ocak 1921'de Bakü'ye gelen heyet N. Nerimanov ve Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı Mirza Davud Hüseyinov tarafından kabul edildi. 6 Şubat'ta Bakü'den Behbut Şahtatınski ile birlikte Rusya'ya hareket eden Türk heyeti 18 Şubat'ta Moskova'ya ulaştı.²⁷⁰ Nerimanov Türk heyeti ile görüştüktan sonra Lenin'e bir mektup yazarak kendi kanaatlerini aktardı: "Türkler samimi olarak bizimle işbirliği yapmak istiyorlar. Onlar için başlıca mesele Ermeni meselesidir. Bu nedenle biz onların isteklerini dikkate almak zorundayız. Aksi taktirde Türkler hayal kırıklığına uğrayarak İtilaf'ya yaklaşırlar".²⁷¹

Görüldüğü gibi, Nerimanov "Ermeni meselesi"nde Türkiye'ye ödün verilmesini istiyordu. Fakat bu isteğin sebebi Türkiye'nin taleplerinin haklılığı ile bağlı olmayıp, Anadolu Hareketi'nin İngiltere'ye yaklaşacağı ve bunun sonucunda Sovyet Rusya için Doğu cephesinin açılabilceği, en önemlisi ise Müslüman Doğu'da büyük nüfuza sahip Türkiye'yi Bolşevizmin düşmanına çevirmekle, Lenin'in Doğu politikasının iflasa uğrayacağından endişe etmesi ile bağlıydı.

Moskova'da Türk heyeti ile Rusların resmi görüşmeleri 26 Şubat'ta başladı. Türk heyetinin ısrarlı itirazı sonucunda Ermeni asıllı L. Karahan toplantılara katılmayacaktı. Moskova'da görüşmeler devam ederken, B. Sami'nin başkanlık ettiğı diğer bir Türk heyeti de Londra'da İngilizler ile görüşmeler gerçekleştiriyordu. Bu görüşmelerle ilgili Avrupa medyasında yayılan haberlere göre, İngiltere Başbakanı Lloyd George Bekir Sami beyle yaptığı görüşmelerde "Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı harekete geçmesi halinde, petrol bölgesi Bakü de dahil olmakla, tüm Güney Kafkasya'nın Türkiye'nin himayesine verileceğini" vaad etmişti.²⁷² Bu konu Bolşevikleri ciddi surette rahatsız etse de, İngiliz-Türk görüşmeleri başarısızlıkla

²⁷⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s.215.

²⁷¹ Neriman Nerimanov, Uçarlarda İnkılabımızın Tarihine Dair, ADN Yayınları, Bakü, 1992, s.35.

²⁷² İstoriya Vneşney Politiki SSSR, s.144.

sonuçlandı. Aslında, İngiltere'nin de amacı bu türlü haberlerle Rus-Türk yakınlaşmasına engel olmaktı.

Rusya, Moskova görüşmelerine üç Kafkasya devletinin de katılmasını talep ediyordu. Ancak Türk heyeti Ankara'dan onlara böyle bir yetki verilmediğini bildirdi ve bu talebi reddetti. Moskova Konferansı'nda Azerbaycan'la bağlı iki mesele görüşülüyordu. Bunlardan biri Nahçıvan, diğeri ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesiydi. Özellikle Nahçıvan meselesi Türkiye için hayati öneme sahipti. Türk heyetinin başkanı Y. Kemal Bey Rusya'ya hareket etmezden önce, 13 Aralık'ta M. Kemal Paşa ile görüşürken, "Paşam, Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse, ne yapalım?" diye sorduğunda, M. Kemal Paşa: "Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu dikkate alarak elinizden geleni yapınız" cevabını vermişti.²⁷³

Moskova Konferansı'nda Nahçıvan'la bağlı temel konular 10, 12 ve 14 Mart tarihlerinde gergin müzakerelere neden oldu. Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye'nin kontrolünde kalmasını, Rus heyeti ise bölgenin Rusya'nın denetimine bırakılmasını ısrarla talep ediyordu. Stalin mesele ile bağlı Azerbaycan temsilcisi B. Şahtatinski'nin düşüncesini sordukta, Şahtatinski "Nahçıvan'ın Rusya'nın himayesinde bağımsız bir devlet olarak kalmasını" bildirdi.²⁷⁴ Nahçıvan'ın statüsü ile bağlı Türkiye'nin aşağıda belirtilen son önerisi hariç, diğer tüm önerileri Ruslar tarafından reddedildi. Türk heyeti son önerisinde Nahçıvan'ın, Türkiye'nin garantörlüğünün üçüncü bir devlete devretmeyeceğini taahhüt etmesi durumunda Azerbaycan'a devredebileceğini önermiştir.²⁷⁵

Konferansın 14 Mart 1921 tarihli oturumunda Nahçıvan'ın statüsü tam olarak belirlendi.²⁷⁶ Şöyle ki, Nahçıvan'ın hiçbir devlete bırakılmaması şartı ile Azerbaycan'ın sınırları içinde kalması kararlaştırıldı. Aralarındaki diğer meseleleri de çözüme kavuşturan Türkiye ve Rusya temsilcileri 18 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzaladılar. Özellikle Nahçıvan meselesinin bu şekilde çözülmesi M. Kemal Paşa tarafından da olumlu karşılandı. Dönüşte Y. Kemal Bey M. Kemal Paşaya "Muhterem Paşam! Nahçıvan üzerinde elimizden geleni yaptık" dedikte, Paşa, "Yusuf Kemal Bey Kapımız mevcudiyetini koruyor, bizim için önemli olan budur" diye cevap vermişti.²⁷⁷

²⁷³ Faruk Sumer, "Mustafa Kemal Paşa: Nahçıvan Türk Kapısıdır", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 64, 1992, s.5-6.

²⁷⁴ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.1062.

²⁷⁵ Gafarov, a.g.e., s.397.

²⁷⁶ ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 53-54.

²⁷⁷ Sumer, a.g.m., s.6.

Moskova Konferansı'nda Azerbaycan'la bağılı diğerk bir konu ise, TBMM hükümetinin Azerbaycan'la ayrı bir anlaşma imzalama çabasıdır. Türk tarafının bu tutumu Türkiye'nin "sovyetleştirilmiş Azerbaycan'ın hiç olmazsa "bağımsızlığı"nı korumak" isteğinden ileri geliyordu. Rusya buna itiraz etse de, Türk heyetinin ısrarlı talebi karşısında, Türkiye'nin Azerbaycan'la bağımsız bir devlet olarak ayrı bir anlaşma imzalayabileceğini kabul etmeli oldu.

Türk heyeti Azerbaycan'la imzalanacak anlaşmanın taslağını bile hazırlamıştı. Bu taslak anlaşmaya göre, Doğu'yu sömürüden kurtarmak için Türkiye ile Azerbaycan birleşecek, güçlerini emperyalizme karşı yönelteceklerdi. Türkiye İtilaf ile anlaşma imzalarsa, Azerbaycan'a askeri birlikler gönderecek, bu birliklerin giderleri Azerbaycan hükümeti tarafından karşılanacaktı. Türkiye'nin rızası olmadan Azerbaycan İtilaf ile sazişe giremezdi. Türkiye Doğu'da inkilabi harekete devam ettiğı sürece Azerbaycan petrol ve pertol ürünleri ile yardım etmek zorundaydı.²⁷⁸

Moskova Konferansı bittikten sonra, 1 Nisan'da hareket eden Türk heyeti 8 Nisan 1921'de Bakü'ye ulaştı ve 19 Nisan'a kadar burada kaldı. Bu sürede Azerbaycan hükümeti ile bir anlaşma imzalamaya çalışan Türk heyeti bu amacına ulaşamadı. Moskova'nın elinde oyuncağı çevrilen Bolşevik Azerbaycan hükümeti Türkiye ile ayrı bir anlaşma imzalamaktan kesin olarak imtina etti.²⁷⁹ Sovyet Rusya'nın baskıları karşısında "bağımsız" Azerbaycan hükümeti Bakü'de Türk heyetine karşı çok soğuk davrandı. Azerbaycan tarafının soğuk tutumu Türk heyeti tarafından nezaketsizlik olarak kabul edildi. Nihayet, birkaç günlük gecikme ile Türk heyeti Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin Başkanı N. Nerimanov tarafından kabul edildi. Dışişleri Komiseri Hüseyinov'un da katıldığı bu görüşte Nerimanov'la Türk temsilciler arasında sert diyaloglar geçti. Bu diyalogların birinde Rıza Nur yüzünü Nerimanov'a tutup, şöyle bir soru sordu: "Sizin için hangi mesele daha önemlidir: Azerbaycan meselesi mi, yoksa Ermeni meselesi mi?". N. Nerimanov cevap verdi: İlk önce Ermeni meselesini çözeriz. Rıza Nur'un "Yani Ermenileri himaye edeceksiniz?" sorusuna Nerimanov tehdit edercesine aşağıdaki cevabı vermiştir: "Gerekirse, Ermenilerle birleşip size karşı mücadele bile ederiz".²⁸⁰

Türkiye ile Güney Kafkasya devletleri arasındaki ihtilafların çözülmesi ve kalıcı barış anlaşması imzalanması amacıyla Eylül 1921 tarihinde başlayan Kars Konferansı

²⁷⁸ Kasimov, a.g.e., s.140.

²⁷⁹ Gafarov, a.g.e., s.402.

²⁸⁰ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.1067.

13 Ekim`de sonuçlandı. Rusya`nın katılımı ile Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında Kars Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma küçük değişiklikler hariç, 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması`nın aynıdır.

Kars Antlaşması ile Ermenistan da Nahçıvan`ın Azerbaycan toprağı olduğu gerçeğini resmen kabul etti. Antlaşmanın en önemli özelliğı süresiz imzalanmasıdır. Nahçıvan meselesinin adaletli, yani Azerbaycan`ın toprak bütünlüğü içinde halledilmesi Türk diplomasisinin Moskova ve Kars konferanslarında kazandığı başarısı olarak değerlendirilmelidir.

3.2.2. Azerbaycan`ın Bağımsızlığının Sona Ermesi Ve Türkiye`nin Tutumu

28 Temmuz 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordu Nahçıvan`a girdi. Daha 23 Harizin`da K. Karabekir Paşa XI Ordu Komutanlığı`na bir mektup göndererek, “Ermenilerin yaptığı katliamların karşısını almak ve Türkiye ile ilişki kurmak için” Nahçıvan`a ordu birlikleri gönderilmesini istedi.²⁸¹ Azerbaycan milli hükümetinin Türk-Rus işbirliği sonucunda devrilmesi ve 11. Bolşevik Ordusu`nun Azerbaycan halkına karşı yaptığı insani suçlar hakkında yayılan haberler Nahçıvan`da halkının buradaki Türklere karşı tutum almasına sebep olmuştu. Hatta buranın halkı yaklaşan Bolşevik tehlikesine karşı Ermenilerle işbirliği yapmak girişiminde bulunmuştu. Fakat Nahçıvan`dan Ermenistan`a gönderilen heyeti Ermeniler hapsedmiş ve işbirliği isteklerine her hangi bir cevap vermemişlerdi.²⁸²

Hazırlık işleri sonuçlandıktan sonra, 28 Temmuz 1920`de Sovyet askeri birlikleri Nahçıvan`a dahil oldu. Azerbaycan halkı Rus işgali ile barışmadı. Azerbaycan`ın Gence, Terter, Ağdam, Şuşa, Zakatala vs. bölgelerinde 26 Mayıs 1920 tarihinden başlayarak halk isyanları başladı. Daha sonra bu isyanlar tüm ülkeye yayıldı. Genel olarak, 1923 yılına kadar Azerbaycan`da Rus işgaline karşı 53 silahlı isyan yaşanmıştır.²⁸³ Sadece Mayıs 1920-Ağustos 1921 tarihleri arasında Azerbaycan`da 48 bin insan “kızıl terör”ün kurbanı olmuştur.²⁸⁴

Karabağ`da Ruslara karşı başlayan ayaklanmaya Nuri Paşa`nın liderlik etmesi Ankara`da sert tepki çekmişti. K. Karabekir Paşa Kurmay Başkanı Kazım Bey`e (Nuri Paşa`nın damadı) aşağıdaki emri vermişti: “Derhal Nuri Paşa`ya yaz, şayet elinde olan

²⁸¹ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.901.

²⁸² Veysel Ünüvar, Nahçıvan: Telatüm ve Burulganlar, Ecemi NPB Yayınları, Nahçıvan, 2006, s.32.

²⁸³ Ahmet Karaca, Azerbaycan`ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış, AKM Yayınları, İstanbul, 1982, s.20.

²⁸⁴ İbrahimli, a.g.e., s.32.

kuvvetlerle bana gelip ettiği cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi takdirde, “vatan aleyhine düşmanlarımızla hareket ediyor” suçu ile ittihamdan onu kimse kurtamaz”.²⁸⁵ O günlerde, Türkiye için Bolşevik Rusya dostu, Bolşevik Rus işgaline girmek istemeyen Azerbaycan ise düşmana çevrilmişti. Bunun bir açıklaması olabilir: galiba Ankara hükümeti bu dönemde Azerbaycan’daki Bolşevik işgalinin mahiyetini daha tam olarak anlayamamıştı, ya da Sovyet yardımları Anadolu için o kadar büyük önem taşıyordu ki, 11. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’da gerçekleştirdiği cinayetlere tepki veremiyor, Bolşeviklere karşı çıkan isyanlara Türk subaylarının liderlik etmesini kendileri için facia olarak görüyorlardı.

1920 yılının sonlarında İ. V. Stalin Lenin’e gönderdiği mektupta Azerbaycan’a beş veya altı yeni tümen gönderilmesini öneriyordu.²⁸⁶ 27 Nisan 1920’de Bolşeviklerin Azerbaycan milli hükümetini devirip, “bağımsız” Azerbaycan SSC’yi ilan etmeleri sadece taktik bir hamleydi. Rusya Azerbaycan’a hiç bir zaman gerçek bağımsızlık vermeyecekti. Azerbaycan iki yıllık bağımsızlıktan sonra yeniden Rusya’nın sömürüsüne dönüşmüştü. Bakü’yü işgal edip, Azerbaycan milli hükümetini deviren Sovyet Rusya, ülkede kendi konumunu güçlendirdikçe, Azerbaycan’a tanıdığı sözde bağımsızlığı kademeli olarak kaldırdı. Azerbaycan’ın “ebedi mutluluğunu” Rusya’ya bağlayanlar artık bayram edebilirlerdi.

Bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye “sovyetleştirilmiş Azerbaycan”ın hiç olmazsa “bağımsızlığı”nı korumaya çalışıyordu. Türkiye’nin bu tutumu, amacına ulaşan Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan ile ilişkilerin soğumasına sebep olmuştu. TBMM hükümeti 12 Ağustos 1920 tarihli kararı ile Memduh Şevket Esendal’ı Azerbaycan’a diplomatik temsilci atadı. TBMM hükümetinin yurt dışında ilk resmi temsilcisi olarak atanan M. Şevket bey Eylül ayında Bakü’ye gelerek göreve başladı. Kısa sürede hem halk, hem de hükümet nezdinde itibar ve sevgi kazandı. Onun büyük emeği sayesinde Azerbaycan hükümeti TBMM hükümetine 100 bin Osmanlı altını, 1 milyon altın ruble değerinde yardım etti.²⁸⁷

Azerbaycan’ın hiç olmazsa devletçiliğini korumak isteyen Türkiye, Moskova Konferansı’na Azerbaycan’ın katılmasına karşı çıkmıştı. Türk heyeti iki ülke arasındaki karşılıklı ilişkileri aydınlatmak için, Azerbaycan’la ayrı bir anlaşma imzalamak ve bu yolla Azerbaycan’ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiklerini Rusya’ya göstermek

²⁸⁵ Karabekir, a.g.e., Cilt 2, s.899.

²⁸⁶ Refiyev, a.g.e., s.19.

²⁸⁷ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 25, v. 73.

istiyordu. “Bağımsız” Azerbaycan`ın Türkiye ile ayrı bir anlaşma imzalamasını temel olarak kabul eden Moskova, pratikte böyle bir anlaşmanın imzalanmasına izin vermedi. Nisan 1920`de Bakü`ye gelen Türk heyetinin tüm sabırlı bekleyişine rağmen, Azerbaycan hükümeti Moskova`nın baskısı ile iki ülke arasında bir anlaşmanın imzalanmasından kesin olarak imtina etti.

Bakü`de diplomatik temsilcilik açan TBMM hükümetinin, benzer bir temsilciliğin Ankara`da açılmasını beklemesi uzun sürdü. Azerbaycan`ın Ankara elçiliğinin açılmasının gecikmesi, Türk kamuoyunda Azerbaycan`ın bağımsızlığının karakteri ile bağlı çeşitli yorumlara sebep oldu. Türkiye`ye sığınan müsavatchıların yaptıkları anti-sovyet propaganda da kamuoyunda Sovyetlere karşı olumsuz tavır oluşturunuyordu. Bu durum kendi rejimini Türkiye`ye ve dünyaya ihraç etmek isteyen Sovyetlerin amacına zarar veriyordu. Tüm bu gelişmeleri dikkate alan Moskova Azerbaycan`ın “bağımsız” olduğunu Türk politikacılar ve kamuoyuna göstermek için Ankara`da Azerbaycan`ın diplomatik temsilciliğinin açılmasına izin verdi. Haziran 1921`de İbrahim Ebilov Azerbaycan`ın Ankara hükümeti yanında yetkili temsilcisi olarak atandı. 11 Ekim 1921 tarihinde Ebilov çalışacağı personel ile birlikte Ankara`ya geldi.²⁸⁸

Rusya, Azerbaycan`a verdiği sözde bağımsızlığı giderek kaldırmakla birlikte, ülkenin toprak bütünlüğünü de parçalamaya başlamıştı. Ermenistan`ın sovyetleştirilmesinden önce Stalin Azerbaycan`ın tarihi toprağı olan Zengezur`un Ermenistan`a bırakılmasının önünde tek bir engel olduğu açıklamıştı: Ermenistan`ın sovyetleştirilmesi gerektiği.²⁸⁹ 29 Kasım 1920`de Ermenistan sovyetleştirildikten sonra, Azerbaycan Komünist Partisi aşağıdaki kararı kabul ediyor: “Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan`a bırakılıyor. Dağlık Karabağ`a self-detetmination hakkı veriliyor. Azerbaycan ile Ermenistan arasında kırılmaz askeri ve ekonomik bağlar kuruluyor”.<sup>290</sup> Kararı ve kararla bağlı Nerimanov`un yayınladığı bildiriye yorumlayan Stalin şöyle diyordu: “1 Aralık`ta Sovyet Azerbaycan`ı tartışmalı vilayetlerden gönüllü olarak vazgeçiyor ve Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ`ın Sovyet Ermenistanı`na bırakıldığını ilan ediyor”.²⁹¹ Böylece Rusya ile Ermeniler arasında Azerbaycan toprakları ile bağlı yapılan pazarlıkların bu aşaması da Azerbaycanlı taşeronların katkısı

²⁸⁸ ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 15, v. 127.

²⁸⁹ ARPIİ SSA, f. 1, siy. 1, iş 24, v. 30.

²⁹⁰ ARPIİ SSA, f. 1, siy. 1, iş 24, v. 51-52.

²⁹¹ *Kommunist Gazetesi (Rusça)*, 2 Aralık 1920.

ile, onun topraklarının bir kısmının Ermenistan'a bırakılması ile sonuçlandı. Azerbaycan kendi tarihi topraklarından, Nahçıvan'dan ayrı kaldı, Türkiye ile Azerbaycan, Türkiye ile Türk Dünyası arasında bağlantı koptu. "Nahçıvan meselesi" daha sonra Türk diplomasisinin Moskova Konferansı'ndaki yoğun çabası ve azmi sonucunda adaletli hallini buldu.

29 Kasım 1921 tarihinde üç Kafkasya devleti Transkafkasya Sovyet Federasyonu'nda birleştirildi.²⁹² Bu gelişme Türkiye medyasında tepki ile karşılandı. Bazı gazetelerde bu mesele ile bağlı itiraz karakterli makaleler yayımlandı ve bu olay "Rusya Kafkasya devletlerinin bağımsızlığına son vererek, onları kendisine birleştiriyor" şeklinde yorumlandı.

Transkafkasya cumhuriyetlerinin dış politikasını tam olarak kendi kontrolüne alan Rusya, Azerbaycan'ın Türkiye'deki temsilciliğinin çalışmasını da hayli sınırlandırdı. RSFSC'nin Türkiye'de yetkili temsilcisi olarak atanan Semyon Aralov'un Ocak 1922'de Ankara'ya gelerek göreve başlaması ile Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilciliği pratikte önemini kaybetti.²⁹³ Yetkileri elinden alınan ve Aralov'a bağlanan Ebilov'un görevden alınması için RK(b)P'ye baş vuran AK(b)P'nin bu isteği yerine getirildi ve 25 Eylül 1922 tarihinde alınan kararla Ebilov yeni kurulmuş Transkafkasya SFSC'nin Türkiye'deki diplomatik temsilcisi olarak atandı.²⁹⁴ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ebilov'un Ankara'daki diplomatik görevi formalite niteliği taşıyordu. Nitekim, AHC'nin kurulucu ve önderi M. E. Resulzade bu konu ile bağlı şöyle yazıyordu: "İbrahim Ebilov dün Azerbaycan'ı temsil ediyordu, bugün Maverayi-Kafkas Federasyonu'nu temsil ediyor. Yarın ihtimal ki, Rusya'yı temsil edecek. O biri gün de muhakkak hiç bir şeyi temsil etmeyecektir".²⁹⁵

23-27 Aralık 1922 tarihlerinde yapılan Ümumrusya Sovyetler Kurultayı'nda SSCB'nin kurulması ile bağlı karar kabul edildi. 30 Aralık 1920'de RSFSC, Ukrayna SSC, Belorusya SSC ve TSFSC arasında Moskova'da SSCB'nin oluşturulması hakkında bildiri ve antlaşma imzalandı, böylece SSCB "gönüllü" surette kuruldu.

Türkiye hükümeti Azerbaycan'ın "bağımsızlığı"nı korumak için bir süre çaba harcadı. Fakat Moskova hükümeti buna izin vermedi. Bu dönemde Rusya'nın amacı kendi totaliter-komünist rejimini çeşitli araçlarla Anadolu'ya ihraç etmekte. Dolayısıyla,

²⁹² Azerbaycan Tarihi, Cilt 3, s.309.

²⁹³ Kasimov, a.g.e., s.155.

²⁹⁴ Aslan, B., a.g.e., s.269.

²⁹⁵ Resulzade, a.g.e., s.83.

daha fazla Bolşevik tehdidi ile karşılaşmak istemeyen Ankara hükümeti Azerbaycan'daki gelişmelere ciddi tepki veremedi. Bu dönemde Analolu'nun kurtuluş mücadelesi hala devam ediyor ve en büyük yardım hala Sovyetlerden geliyordu. Dolayısıyla, Türkiye objektif ve subjektif nedenlerden dolayı Azerbaycan'daki gelişmelere her hangi bir tepki vermek iktidarında değildi.

Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki temsilcisi Ebilov 1923 yılının 23 Şubat günü vefat etti.²⁹⁶ Onun yerine Ankara'ya başka bir temsilci gönderilmedi. M. Şevket'in başkanlık ettiği Türkiye'nin Bakü Temsilciliği'nin 1924 yılının 31 Mart tarihinde kapanması ile Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkileri de resmen sona erdi.

3.2.3. Nahçıvan Meselesi Ve Türkiye'nin Yaklaşımı

Bolşevik Rusya'nın yardımlarına rağmen, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda Türkiye Cumhuriyeti hiç bir zaman taviz vermemiş, bu meselenin Türkiye ve Azerbaycan'ın geleceği açısından önemini çok iyi kavramıştır. Nitekim, Nahçıvan meselesinde Atatürk'ün hassasiyeti bunu tam olarak tastik ediyor.

İngilizlerin yardımı ile Nahçıvan'a doğru ilerleyen 6.000 kişiden oluşan Ermeni müfrezesi burada bulunan Türk birliklerinin direnişini kırarak 24 Mayıs 1919'da Nahçıvan'ı işgal ettiler. Azerbaycan Hükümeti'nin İngilizler nezdindeki protestosu sonucu değıştirmedi. Nahçıvan'ı Ermenilere teslim eden İngilizler, Nahçıvan İngiliz Askeri Valiliği'ni de kapatarak, 1 Nisan 1919'da Nahçıvan'dan ayrıldılar.

Nahçıvan'ın Türkiye ve Türk Dünyası açısından önemini çok iyi anlayan Kazım Karabekir Paşa, bölge insanının kurtuluş mücadelesine destek olmak için o mntıkada komutanlık yapmış olan Yüzbaşı Halil Bey'i küçük bir birlikle Şahtahtı'ya gönderdiği gibi, Azerbaycan'da onun bir parçası olarak kabul edilen Nahçıvan'a askeri ve maddi yardımlarda bulunuyordu. Nahçıvan halkı küçük de olsa aldığı destek ve istiklal sevdası ile kısa sürede Nahçıvan'daki Ermeni hakimiyetine son verdi.

Ancak, büyük çoğunluğu Ermeni Taşnak-Bolşeviklerden oluşan Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920 tarihli beyannamesi ve Ermenistan İnkılap Komitesi'nin 26 ve 28 Aralık 1920 tarihli beyannamelerinde Nahçıvan ve Zengezur Ermenistan'a hediye edilmiş ve karşılığında ise Ermenistan sovyetleştirilmiştir.²⁹⁷ Kuşkusuz Rusya, Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etmekle Türk Dünyası'nı bir-birine bağlayan koridoru,

²⁹⁶ Gafarov, a.g.e., s.436.

²⁹⁷ İsmayıl Hacıyev, "Kars Mukavelesi: Nahçıvan'ın Arazi Taleyi ve Muhtariyet Meselesi", *Şark Kapısı Gazetesi*, Nahçıvan, 27 Eylül 2011.

“Türk kapısı” Nahçıvan’ı ortadan kaldırmayı planlamıştı. Fakat Rusya’nın ve Ermenistan’ın Türk Dünyası’nın geleceğine yönelik bu planını Azerbaycan’ın Adalet Komiseri Behbud Bey Şahtatinski bozmuştur. Behbud Bey’in Nahçıvan’ın Ermenistan’a hediye edildiği haberini tepki ile karşılayan endişe içerisindeki halka yaptığı konuşma son derece önemlidir: “Siz toprağınızla birlikte kendi bağımsızlığınızı istiyorsanız, burada güvenebileceğiniz yegane kuvvet Türkiye askerleridir. Halk bu askerler etrafında sıkıca birleşmelidir. Sizin bağımsızlığınızı ve topraklarınızı yalnızca onlar koruyacak, sizi ağır felaketlerden kurtaracaktır”.²⁹⁸

15 Aralık 1920’de Nahçıvan’a gelen Azerbaycan Devrim Komitesi üyesi ve Adalet Komiseri Behbud Şahtatinski halka gerçeği söyledi. Nahçıvan Ermenistan’a verilmişti ve şayet kendisi bu karar esnasında Bakü’de bulunmuş olsaydı, buna rıza göstermeyecekti.²⁹⁹ Onun gizli faaliyeti sonucu 1921 yılı Ocak ayı başlarında oylama yapıldı. Halkın büyük çoğunluğu Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın himayesinde özerk sovyet cumhuriyeti olarak kalmasını arzu etmekteydi. Nahçıvan halkının bu kararı Türkiye’nin elini güçlendirmiş ve hem Moskova, hem de Kars Antlaşmaları’nda bölgenin Türk Dünyası’nın bir parçası olarak kalması sağlanmış ve garanti altına alınmıştır. Detaylarına girmeden hemen belirtelim ki, Moskova görüşmelerinde Nahçıvan’ın özerk bir yapıya sahip olması ve başka bir devlete terk etmemek şartıyla himayesinin Azerbaycan’a bırakılması kararlaştırılmış, bölgenin Ermenistan’a verilmemesi için Türkiye ve Rusya garantör ülke olmuşlardı. Türk heyeti Nahçıvan’ı Türkiye himayesine alamamıştı. Ancak bölgenin yine Türklerin elinde kalması temin edilmiş, Nahçıvan Azerbaycan’ın himayesine verilmişti. Kars Antlaşması’nın ise önemli tarafı, Ermenistan’ın Nahçıvan’ı Azerbaycan’ın bir parçası olarak kabul etmesi olmuştur. Böylece, senelerdir Nahçıvan’ı ele geçirmek hususunda etrafı kan gölüne çeviren ve “Nahçıvan ile Şerursuz Ermenistan yaşayamaz” diyen Ermeni yayılmacılığının önüne set çekilmiştir.³⁰⁰ Moskova ve Kars antlaşmalarına göre Türkiye’nin Nahçıvan’ın statüsünde taraf ülke olması ile birlikte Ermenistan’ın yapacağı pek bir şey kalmamıştı. Mustafa Kemal Atatürk’ün “Türk kapısı” olarak tanımladığı Nahçıvan’ın Türkiye ve Türk Dünyası için önemi çok büyüktür. Kars Antlaşması’nın süresiz imzalanmış olması, imzalayan devletlerden herhangi birisi tarafından tektaraflı olarak kesinlikle bozamayacak olması bu önemin göstergesidir. Burada, Türkiye Cumhuriyeti’ne bağlı Iğdır vilayetinin Aralık-Dilucu mıntıkası ile Nahçıvan’ın Sederek ilçesi arasından geçen Aras nehri aracılığıyla sınır

²⁹⁸ İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)”, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.411.

²⁹⁹ Hacı Fahrettin Seferli, “Behbud Ağa Şahtatinski’nin Hayatı ve Faaliyetinin Bazı Makamları Hakkında”, *Nahçıvan Dergisi*, Nahçıvan, 2011, s.7-18.

³⁰⁰ Atnur, a.g.e., s.446.

oluşturan 11 km'lik mesafe çok büyük stratejik öneme sahip olduğu için İstiklal Savaşı döneminde Atatürk tarafından İran'dan altın para ödenerek alınmıştır.³⁰¹ Bu gerçek, Atatürk'ün Azerbaycan'a ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'a, tüm Türk Dünyası'na, Türk Birliği'ne yaklaşımının en parlak tecessümüdür.

³⁰¹ İsa Habibbeyli, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Nahçıvan'ın İstiklali Uğrunda Mücadelesi”, *Nahçıvan Dergisi*, Sayı 2, Nahçıvan, 2000, s.41.

SONUÇ

XX. yüzyılın ortalarından başlayarak Azerbaycan`da Türk İstiklal Savaşı ve Atatürk`ün politik, ekonomik, kültürel vs. bakımdan öğrenilmesinde, ciddi ideolojik ve yöntemsel hatalara rağmen, belirli çalışmalar yapılmıştır. H. Aliyev, İ. Alibeyov, K. Semenderov, M. Sofiyev, A. Bije, Y. Bağirov, G. İsmayıl, G. Hüseyinov, A. Babayev, Y. Abdullayev, İ. Axundov, A. Hasanova, R. Rüstemov, R. Hasanov, A. Alizade, E. Zamanova, D. Veliyev, S. Cabbarova gibi araştırmacıların eserleri Azerbaycan`da Türkiye Cumhuriyeti ve M. K. Atatürk araştırmalarının yeteri kadar sağlam temeli olduğunun kanıtıdır. Fakat şu da bir gerçektir ki, bu eserlerin büyük çoğunluğunda metodolojik ve yöntemsel açıdan Sovyet ideolojisinin bariz izleri kabarık şekilde kendini hissettiriyor. Yazarlar, Türkiye`nin siyasal yaşamında, ekonomisinde, kültürel hayatında ortaya çıkan sorunlardan, SSCB`nin bu ülkeye yardımlarından, Nazım Hikmet fenomeninden geniş bir biçimde bahsediyorlar. Doğrudur, günümüzde bu konulara daha objektif ve tarafsız yaklaşım sergilenmekte, Türkiye`nin kaydettiği gelişmeye daha çok yer verilmektedir; fakat mesele bu değil, 1950-70`li yıllarda Azerbaycan`da “Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti” araştırmalarının temel sorunu, konuya bilimsel açıdan değil, daha çok ideolojik kalıpların sınırlı penceresinden yaklaşılmasıdır. Araştırmaların sınırlı ve yanlı kaynaklara dayandırılması bu savın doğruluğunu onaylayan en temel argümandır. Bu çalışmalarda konu ile ilgili Türk yazar ve tarihçilerin eserlerine eleştirel açıdan yaklaşılmış, döneme tanıklık eden, fakat komünist ideolojiyi benimsemeyen yazarların çalışmalarına yer verilmemiş, Sovyet arşiv kaynakları dışında hiçbir kaynaktan yararlanılmamıştır.

Azerbaycan`da bağımsız devletin, özgürlüğün olmadığı bir ortamda, elbette, bilim alanlarının, bilim adamlarının teorik ve ampirik çalışmalarında serbest hareket etmelerinden bahsetmek doğru olmaz, bu tür serbest ortam yalnız 1980`li yılların sonu, 90`lı yılların başlarında ortaya çıktı. Bağımsızlıktan sonra, milli siyasi-ideolojik düşüncenin formalaştığı 1990`lı yılların ortalarından itibaren, Azerbaycan`da Atatürkçülüğün ve bu konudaki araştırmaların çoğalması için hem manevi, hem de entellektüel ortam oluştu ki, bu ortam giderek daha da genişlendi.

Azerbaycan`da Atatürkçülük dedikte, ulusal birliğin oluşturulması, milli devlet egemenliği ve gelişmesi, halkı kendi tarihinden ve manevi-kültürel değerlerinden koparmadan modernleştirmek anlaşılmaktadır. Atatürkçülük bir teori olmaktan daha

çok, Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev'in de söylediği gibi, "gerçekleşmiş kahramanlıktır", yani deneyimdir. Bu nedenle, Atatürkçülüğün Atatürk bilimine dönüşmesi, teorik düşünceler gibi değil, bir bilim olarak öğrenilmesi zaruridir. Azerbaycan'da Atatürk ile bağlı, Türkiye Cumhuriyeti ile bağlı araştırmaların temel çıkış noktasını bu düşünce oluşturuyor.

Yeni dönemde konu ile bağlı yapılan araştırmalarda dikkat çeken en önemli husus, ulaşılabilen her türlü kaynağın, her türlü bilginin kullanılmasında hiçbir baskının olmadığı özgür çalışma ortamının olmasıdır. Bu ortam araştırmacılara çalışma konusunu özgürce belirleme, hipotezlerin interpretasiyasını ulaşılabilen kaynaklar ışığında özgürce gerçekleştirme imkanı sağlamaktadır. Dolayısıyla yeni dönemde ister AHC-Türkiye ilişkilerinin değişik yönleri, ister Türkiye-Azerbaycan SSC ilişkileri, isterse de SSCB-Türkiye ilişkilerinin kurulması ve gelişmesi, ayrıca Atatürk karakteri ile bağlı çok sayıda çalışmaya rastlanılmaktadır.

Yeni dönemin bir diğer özelliği, SSC döneminde ulaşılmaması, başvurulması ve kullanılması suç sayılan çok sayıda eserin bu dönemde devletin desteği ile yayımlanmasıdır. Özellikle M. E. Resulzade, H. Baykara, M. B. Mehmetzade, N. Şeyhzamanlı gibi AHC'nin kurucularının ve ideologlarının, döneme tanıklık eden insanların hayat ve hatıraları günümüzde her kesin rahat bir şekilde ulaşabildiği ve başvuru en değerli kaynaklardır.

Alanın gelişmesine katkı sağlayan çalışmaların her geçen gün artması ve Türkiye Cumhuriyeti ve M. K. Atatürk ile bağlı Azerbaycan tarihçilerinin eserlerinden oluşan literatürün derinleşmesine rağmen, hala bu alanda yeni, dönemin tartışmalı konularına aydınlık getirecek tarafsız çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle, Anadolu Hareketi ile Müsavat hükümetinin ilişkileri, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC'nin ilişkileri, Azerbaycan'ın 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesinde Türkiye'nin katkısı, M. Kemal Paşa, K. Karabekir Paşa, M. E. Resulzade, N. Nerimanov, B. Şahtatinski ve adını çekemediğimiz Türk ve Azerbaycanlı komutan, lider ve siyasilerin Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali, Anadolu Hareketi'ne yardımların gönderilmesi, Türkiye-Azerbaycan SSC ilişkilerine bakışı, katkısı ile bağlı daha dolgun ve tarafsız çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırma konumuza dahil edilen çalışmalarda bu eksiklik açıkça kendini belli etmektedir.

Ancak M. Kasımlı, C. Hesenli, N. Nesibzade, M. Abdullayev, F. Feteliyev, F. Hüseyinova, M. Süleymanlı gibi son dönemde Azerbaycan`ın yetiştirdiği değerli bilim adamlarının yaptıkları çok sayıda bilimsel çalışmayı da takdirle karşılamak gerekir.

KAYNAKLAR

1. KİTAPLAR

- ABDULLAYEV, Mahir, Azərbaycan – Türkiyə İlişkileri, Mütercim Yayınları, Bakü, 1998.
- ABDULLAYEV, Mahir, Uluslararası İlişkiler Tarihi (XX yüzyıl), ABU Yayınları, Bakü, 2003.
- ALEXANDRİS, Alexis, The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1983.
- ALİBEKOV, İngilab Velibekoviç, Etatizm Hakkında Türk Burjuva Görüşünün Tenkidine Dair, Elm Yayınları, Bakü, 1972.
- ALİMOV, Abid Axmedoviç, Etatizm i Tursii, Moskova, 1935.
- ALİMOV, Abid Axmedoviç, Oçerki po İstorii Vostoka v Epoxu İmperializm, Moskva, 1934.
- ALİYEV, Hamid, Çağdaş Türkiye, BDU Yayınları, Bakü, 1958.
- ALP Tekin, Kemalizm, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936.
- ARALOV, Semyon İvanoviç, Vospominaniya Sovetskogo Diplomata, Moskva, 1960.
- ARSLAN, Ali, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından Türkiye'ye Gelen Öğrenciler (1992-1993), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1994.
- ASLAN, Betül, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- ASLAN, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi - Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- ASTAXOV, Georgiy Aleksandroviç, Ot Sultanata k Demokratiçeskoy Tursii, Moskva, 1926.
- AŞIRLI, Akif, Nerimanov'un Kremlin'de Katli, Nurlan Yayınları, Bakü, 2006.
- ATATYURK, Kemal, İzbrannie Reçi i Vıstupleniya, Moskova, 1966.
- ATMACA, Tayfun, Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan, USAM Yay, Ankara, 2004.
- ATNUR, İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

- AVCIOĞLU, Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1965), Cilt 2, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1974.
- AVŞAR, Abdulhamit, Türkiye'nin İstiklal Mücadelesinde Azerbaycan Türkleri, Türkiye Arşiv Belgeleri ve Medyasında (1919-1922), AzAtaM Yayınları, Bakü, 2007.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam, 3 Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Azerbaycan Tarihi, 3 Ciltte, Cilt 3, AMEA Yayınları, Bakü, 1963.
- Azerbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5, Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008.
- BAĞIROV, Y. E., Türkiye'de Milli Bağımsızlık Hareketi'ne Dair Kaynak ve Edebiyatın Kısa İcmali, Elm Yayınları, Bakü, 1972.
- BAYKARA, H., Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Yeni Türkiye'nin Harici Siyaseti, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1942.
- BİLSEL, Cemil, Lozan, Cilt 1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.
- Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoy Revolyusii v Azerbaydjane, Dokumentı i Materialı 1917-1918 gg, Baku, 1957.
- Borba za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii, Sbornik Dokumentov, Tbilisi, 1958.
- BUNİYATOV, Ziya, Sbornik Dokumentov "Za Semyu Peçatyami", Baku, 1990.
- BURHAN, Cahit, Gazi Mustafa Kemal, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.
- BUTAEV, İ., Problema Tursii, Moskva, 1927.
- CEBESOV, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953.
- ÇİÇERİN, Georgiy Vasilyeviç, Stati i Reçi po Voprosam Mejdunarodnoy Politiki, Moskova, 1961.
- DADAŞOV, T., Türkiye'de Bazı Dünyevi İslahatlar Hakkında, Elm Yay., Bakü, 1972.
- DANSİĞ, Boris Mioseyeviç, Tursiya, Moskva, 1949.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSCBBR, Cilt 1-16, Moskova, 1957-1970.
- DURSUNOĞLU, N., Türkiye'de Kadınlar Hakkında Yayınlanmış Eserler, Ankara, 1959.
- DANILOV, Aleksandr; PİJIKOV, Aleksandr, Rojdenie Sverxderjavı: SSSR v Pervie Poslevoennie Godı, Moskova, 2001.
- EDİP, Halide, Yeni Turan, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1924.

- EFENDİYEVA, N. Z., Türkiye’de Kadınların Durumu ve Kadın Hareketine Dair (1923-1960), Elm Yayınları, Bakü, 1972.
- EREL, Şerafettin, Azerbaycan Politikaçılarının Yanlışları, Baha Yayınları, İstanbul, 1968.
- ERMETİN, Kemal, Anadolu’da ve Azerbaycan’da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım, Töre Yayınları, İstanbul, 2003.
- ESMER, Ahmet Şükrü, Siyasi Tarih (1919-1939), SBF Yayınları, Ankara, 1953.
- FETELİYEYEV, Memmed, Türkiye, Yunanistan ve Büyük Devletler Lozan Konferansı’nda, Elm Yayınları, Bakü, 2013.
- FRUNZE, Mikhail Valisyeviç, Soçineniya, Cilt 1, Moskova, 1929.
- GAFAROV, Vasif, Türkiye-Rusya Münasebetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922), Azərneşr Yayınları, Bakü, 2011.
- GURBANOV, Şamil, Atatürk ve Nerimanov, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Aparatının Yayın Evi, Bakü, 2003.
- GURBANOVA, Jale, Piriye Musa, Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1920-1922), Orhan Yayınları, Bakü, 2003.
- GURKO-KRYAJİN, Vladimir Aleksandroviç, İstoriya Revolyusii v Tursii, Moskva, 1923.
- GÜRÜN, Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1991.
- Harici Asya ve Afrika Ülkelerinin Yeni Tarihi, Bakü, 1962.
- HASANOV, Ali, Çağdaş Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan’ın Dış Politikası, “Azerbaycan” Yayınları, Bakü, 2005.
- HASANOV, Hasan, Neriman Nerimanov’un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti, Elm Yayınları, Bakü, 2005.
- Haydar Aliyev ve Doğu, Edt: Allahverdiyev G, Sultanzade V, Cilt 1, “Tural-E” NPM Yayınları, Bakü, 2002.
- HAYDAROV, Gündüz, Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerinin Muasir Vaziyeti ve İnkişaf Perspektifleri, ADİÜ Yayınları, Bakü, 2011.
- HESENLİ, Cemil, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Dış Politikası (1918-1920), Garisma MMC Yayınları, Bakü, 2009.
- HESENLİ, Cemil, SSC-Türkiye: Soğuk Savaş’ın Deney Meydanı, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2005.

- HESENOV, Cemil, Azərbaycan Uluslararası İlişkiler Sisteminde: 1918-1920'li Yıllar, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1993.
- HÜSEYNOV, Ganber, Çağdaş Türkiye (1960-1967), BDU Yayınları, Bakü, 1968.
- HÜSEYNOVA, Fergane, Azərbaycan – Türkiye Medeni İlişkilerinde Siyasi Unsurların Rolüne Dair, ADMİU Yayını, Bakü, 2006.
- HÜSEYNOVA, Fergane, Mustakillik Döneminde Azərbaycan-Türkiye İlişkilerinin Kültüroloji Aspektleri, Nurlan Yayınları, Bakü, 2007.
- İBRAHİMLİ, Haledin, Azərbaycan Siyasi Muhacereti (1920-1991), Elm Yayınları, Bakü, 1996.
- İRANDUST, Dvijuşie Sılı Kemalistskoy Revolyusii, Moskva, 1928.
- İSMAYIL, Eldar, Türkün Kurtarıcısı, Nurlan Yayınları, Bakü, 2005.
- İstoriya mejdunarodniy otnoşeniy i vneşney politiki SSSR, Cilt 1, Moskova, 1986.
- KALİNİN, Mikhail İvanoviç, İzbrannie Proizvedeniya, Cilt 1-4, Moskova, 1960-1962.
- KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, Cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa, Edt: Orhan Hülügü, Emre Yayınları, İstanbul, 2001.
- KARACA, Ahmet, Azərbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış, AKM Yayınları, İstanbul, 1982.
- KARACAN, Ali Naci, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- KARAL, Enver Ziya, Atatürk'ten Düşünceler, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1956.
- KARAMAN, Sami Sabit, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Selülöz Yayınları, İzmit, 1949.
- KASIMLI, Musa, Harici Devletler ve Azərbaycan, Mütercim Yayınları, Bakü, 1998.
- KERİMOV, İnkilab, Azərbaycan – Türkiye Tiyatro İlişkileri, Nağıl Evi Yayınları, Bakü, 2000.
- KEMAL, Mustafa, Put Novoy Tursii, Cilt 1-4, Moskva, 1929-1934.
- KHEYFES, Aleksandr Naumoviç, Sovetskaya Rossiya i Soprodelnie Stranı, Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı, Nauka Yay., Moskova, 1964.
- KHEYFES, Aleksandr Naumoviç, Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka 1921-1927 gg., Moskova, 1968.
- KİROV, Sergey Mironoviç, İzbrannie Stati i Reçi, Moskova, 1939.

- KİTAYGORODSKİY, P., Ot Kolonialnogo Rabstva k Nasionalnoy Nezavisimosti, Moskva, 1925.
- LENİN, Vladimir İliç, Eserleri, Cilt 20, Bakü, 1951.
- LENİN, Vladimir İliç, Eserleri, Cilt 23, Bakü, 1951.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, Milli Azərbaycan Hareketi, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- MELNİK, Aleksandr, Respublikanskaya Tursiya, Moskovskiy Raboçiy, Moskva, 1927.
- MEMMEDOVA, Samira, Azərbaycan`da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Araştırmaları (1941 – 2003), Kaynak Taraması, AzAtaM Yayınları, Bakü, 2003.
- MİLLER, Anatoliy Filippoviç, Oçerki Noveşney İstorii Tursii, Moskova, Akademiya Nauk SSCB Yayınları, 1948.
- MUSAYEV, İsmayıl, Azərbaycan`ın Dış Politikası, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü, 2003.
- NERİMANOV, Neriman, İzbrannie Proizvedeniya, V Trex Tomax, Tom 2, Azərneşr Yayınları, Baku, 1989.
- NERİMANOV, Neriman, Lenin Hakkında, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1957.
- NERİMANOV, Neriman, Uçgarlarda İnkılabımızın Tarihine Dair, ADN Yayınları, Bakü, 1992.
- NESİBZADE, Nesib, Azərbaycan`ın Dış Politikası (1918-1920), Ay-Ulduz Yayınları, Bakü, 1996.
- NESİBZADE, Nesib, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Ay-Ulduz Yayınları, Bakü, 1997.
- NEZERLİ, Sefalı, Haydar Aliyev Atatürk Hakkında, AzAtaM Yayınları, Bakü, 2003.
- NEZERLİ, Sefalı, Müdrik Atatürk, Nurlan Yayınları, Bakü, 2006.
- Noveşşaya İstoriya Zarubejnogo Vostoka, Vıp. 2, Moskova, 1955.
- NOVİÇEV, Aron Davıdoviç, Ekonomika Tursii v Period Mirovoy Voynı, Moskva, 1937.
- NUR, Rıza, Hayat ve Hatıralarım, Cilt 3, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1968.
- ORCANİKİDZE, Grigoriy Konstantinoviç, İzbrannie Stati i Reçi, Moskova, 1939.
- PAVLOVİÇ, Mikhail, Revolyusionnaya Tursiya, Moskva, 1921.
- PEKER, Recep, İnkılap Dersleri Notları, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- PERİNÇEK, Mehmet, Atatürk`ün Sovyetler`le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

- REFİYEV, Bahtiyar, Aysbergin Sualtı Hissesi, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1995.
- RESULİ, İrade, Dramaturgiyamızda Türkiye, “Tural-E” NPM Yayınları, Bakü, 2001.
- RESULZADE, Mehmet Emin, Azərbaycan Cumhuriyeti, Elm Yayınları, Bakü, 1990.
- RUİNTEN, Sevinç, Azərbaycan Türk Devletleri ile Siyasi İlişkiler Sisteminde (XX yüzyılın 90`lı yılları), Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2005.
- SAYILGAN, Aclan, Solun 94 Yılı, 1871-1965: Başlanğıçtan Günümüze Türkiye`de Sosyalist-Komünist Hareketler, Mars Yayınları, Ankara, 1968.
- SELEK, Sabahattin, Milli Mücadele, Güneş Matbaası, İstanbul, 1965.
- SEYFETTİN, Ömer, Yarınki Turan Devleti, Toprak Dergisi Matbaası, İstanbul, 1958.
- SOFİYEYEV, Mehmed, Türkiye 1918-1923 Yıllarında, Bakü, 1968.
- SOFİYEYEV, Mehmed, Türkiye`nin En Yeni Tarihi, ADU Yayını, Bakü, 1973.
- SOKOLSKI, N., Oçerki Sovremennoy Tursii, Tiflis, 1923.
- SONYEL, Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.
- SORGUN, Taylan, Halil Paşa, İttihat ve Terakki`den Cumhuriyet`e Bitmeyen Savaş (Halil Paşa), Kum saati Yayınları, İstanbul, 2007.
- SÜLEYMANLI Mübariz, Çağdaş Türk Düşünce Tarihinden: Cemil Meriç Yaradıcılığı Azerbaycanda, ADMİU Yayınları, Bakü, 2004.
- SÜLEYMANLI Mübariz, İran Türklerinin Türk Dünyası ile Medeniyet Köprüsü: Ali Kafkasyalı`nın “İran Türk Edebiyatı Antolojisi” Eseri, ADMİU Yayınları, Bakü, 2003.
- SWİETOCHOWSKI, Tadeutz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920), Çev: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- ŞAUMYAN, Stepan, Stati i Reçi (1917-1918), Baku, 1929.
- ŞEYHZAMANLI, Naki, Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları, Ekspres Yayınları, İstanbul, 1964.
- TANYEL, Selahattin, Mondros`tan Mudanya`ya Kadar, Cilt 3, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.
- TOKARJEVSKIY, E. A., İz İstorii İnostrannoy Intervensii i Grajdanskoy Boyını v Azerbaydjane, İzd-vo AN ASSR, Baku, 1957.
- TOPÇİBAŞEV, Alimardan Alekberoviç, Diplomatiçeskie besedi v Stanbule, Elgün Yayınları, Baku, 1994.

- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, TTK Yayınları, Ankara, 1951.
- ÜNÜVAR, Veysel, Nahçıvan: Telatüm ve Burulganlar, Ecemi NPB Yayınları, Nahçıvan, 2006
- Velikaya Oktyabrskaya Revolyusiya i Pobeda Sovetskoy Blasti v Armenii, Sbornik Dokumentov, Erevan, 1957.
- Velikiy Oktyabr i Narodı Vostoka, Sbornik, 1917-1957, Red: A. A. Gubera, İzd. Vost. lit., Moskva, 1957.
- Vneşnyaya Politika SSSR (1917-1944), Sbornik Dokumentov, Cilt 1-2, Moskova, 1944-1947.
- Vneşnyaya Torgovlya SSSR so Stranami Azii, Afriki i Latinskoy Ameriki, Vneştorgizdat, Moskova, 1958.
- YAKUBLU, Neriman, Azərbaycan Milli İstiklal Mücadelesi, Bakü, 1999.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Edt: Kocahasanoglu, O. H., Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- YERASİMOS, Stefanos, Milletler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- YERASİMOS, Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- YUST, K., Anatoliyskaya Peçat, Tiflis, 1922.

2. DERGİLER

- AKTAŞ, Ayşe, “Atatürk ve Harf Devrimi”, *Erdem Dergisi*, Cilt 11, Sayı 33, 1999.
- BAYKARA, Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşı’nda Azerbaycan Askeri Birlikleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 22, 1964.
- Blijniy Bostok Dergisi, Sayı 1, Bakü, 1930.
- BUDAK, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasına Dair Türkçe Kaynak ve Araştırmalar (1923-1945)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004.
- ÇARIKÇI, Emin, “Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve İşbirliği İmkanları”, *İşveren Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, 2005.
- DULAYEVA, Zarife, Atatürk’ün İmzası: “...Azerbaycan’ın Büyükelçisi’ne, Kardeşim İbrahim Abilov’a”, *İrs Dergisi*, Sayı 7, 2013.

HABİBBEYLİ, İsa, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Nahçıvan’ın İstiklali Uğrunda Mücadelesi”, *Nahçıvan Dergisi*, Sayı 2, Nahçıvan, 2000.

Jenskiy Trud v Kapitalistiçeskix Stran, *Mejdunarodnoe Raboçee Dvijenie*, Sayı 9, 1924
Mejdunarodnaya Jizn Dergisi, Sayı 11, 1963.

Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni v Dogovorax, Notax i Deklarasiyax, Cilt 2-3, Moskova, 1926-1929.

Narodnoe Prosveşenie Dergisi, Sayı 8, 1926.

Neftyanoe Xozyaystvo Azerbaydjana, Sayı 3, Baku, 1929.

SEFERLİ, Hacı Fahrettin, “Behbud Ağa Şahtatinski’nin Hayatı ve Faaliyetinin Bazı Makamları Hakkında”, *Nahçıvan Dergisi*, Nahçıvan, 2011.

SUMER, Faruk, “Mustafa Kemal Paşa: Nahçıvan Türk Kapısıdır”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 64, 1992.

SÜLEYMANLI Mübariz, “Osmanlı ve İran Türklüğü”, “Tarihte Doğu-Batı Çatışması”, *Sosyoloji Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2005.

SÜLEYMANLI, Mübariz, Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerinde Mehmet Emin Resulzade’nin Rolü, *Çizgi Dergisi*, Sayı 8, 2003.

SWIETOCHOWSKI, Tadeutz, “Atatürk ve Transkafkasya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 13, 1998.

Şark İli Dergisi, Sayı 1, 1920.

ŞENER, Bülent, “Atatürk’ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları: Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007.

VELİYEV, Dünyamalı, “Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği: Sorunlar, Perspektifler”, *Avrasya Dosyası Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2001.

ZEYBEK, Yunus, İmza Atanların Kaleminden Moskova Antlaşması, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı 18, 2010.

3. GAZETELER

ABALIOĞLU, Yunus Nadi, “Yeni Günden Cumhuriyete kadar”, *Cumhuriyet Gazetesi*, Mayıs 1924, Temmuz 1926.

Azerbaycan Gazetesi, 9 Aralık 1918.

Cumhuriyet Gazetesi, 8 Kasım 1963.

HACIYEV, İsmayıl, “Kars Mukavelesi: Nahçıvan’ın Arazi Taleyi ve Muhtariyet Meselesi”, *Şark Kapısı Gazetesi*, Nahçıvan, 27 Eylül 2011.

İzvestiya Bakinskogo Soveta, Sayı 41, Mart 1918.

İzvestiya Gazetesi, 31 Haziran 1920.

İzvestiya Organ SK KP(b) Azerbaydjan, Byulleten, Baku, Sayı 2, 1920.

İzvestiya Vremennogo Revolyusionnogo Komiteta Azerbaydjana, Baku, 1920.

Kafkazskiy Raboçiy, Sayı 9-10, Baku, 1922.

Kommunist Gazetesi (Rusça), 22 Eylül 1920, 26 Eylül 1920, 2 Aralık 1920.

Kommunist Gazetesi, 3 Mayıs 1920, 16 Mayıs 1933.

MUSTAFA, Nazim, “Azerbaycan Asker ve Subayları Türkiye Ordusu’nda”, *Vatandaş Gazetesi*, Sayı 61, 4 Kasım 1994.

Trud Gazetesi, Baku, 1923.

Yeni Gün Gazetesi, 3 Nisan 1920.

4. YAYINLANMAMIŞ TEZLER

ASLAN, Mahir, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, (Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2008.

5. İNTERNET KAYNAKLARI

<<http://ataturk.az/index.php/azerbaycanda-ataturk-merkezi>>

6. ARŞİV BELGELERİ

AR MDA, f.28, s.4, iş 3, v.45-53.

AR SPİH DA, f.276, s.5, iş 1, v.155.

ARDA, f.28, s.1, iş 25, v.73.

ARDA, f.894, s.10, iş 106, v.1-3.

ARDA, f.894, s.10, iş 106, v. 9-10.

ARDA, f.894, s.10, iş 139, v.1-6.

ARDA, f.894, s.10, iş 145, v.11-14.

ARDA, f.894, s.10, iş 98, v.18.

ARDA, f.894, s.10, iş 98, v.18.

ARDA, f.970, s.1, iş 112, v.7.

ARDA, f.970, s.1, iş 157, v.53, 60.

ARDA, f.970, s.1, iş 224, v.5.

ARPIİ SSA, f.1, s.1, iş 24, v.30.

ARPIİ SSA, f.1, s.1, iş 24, v.51-52.

ARPIİ SSA, f.609, s.1, iş 15, v.127.

ARPIİ SSA, f.609, s.1, iş 94, v.53-54.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlamento Stenografik Hesabatları.

Komünist Partisi Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nün Parti Arşivi, f.13, s.1, iş 15, v.3.

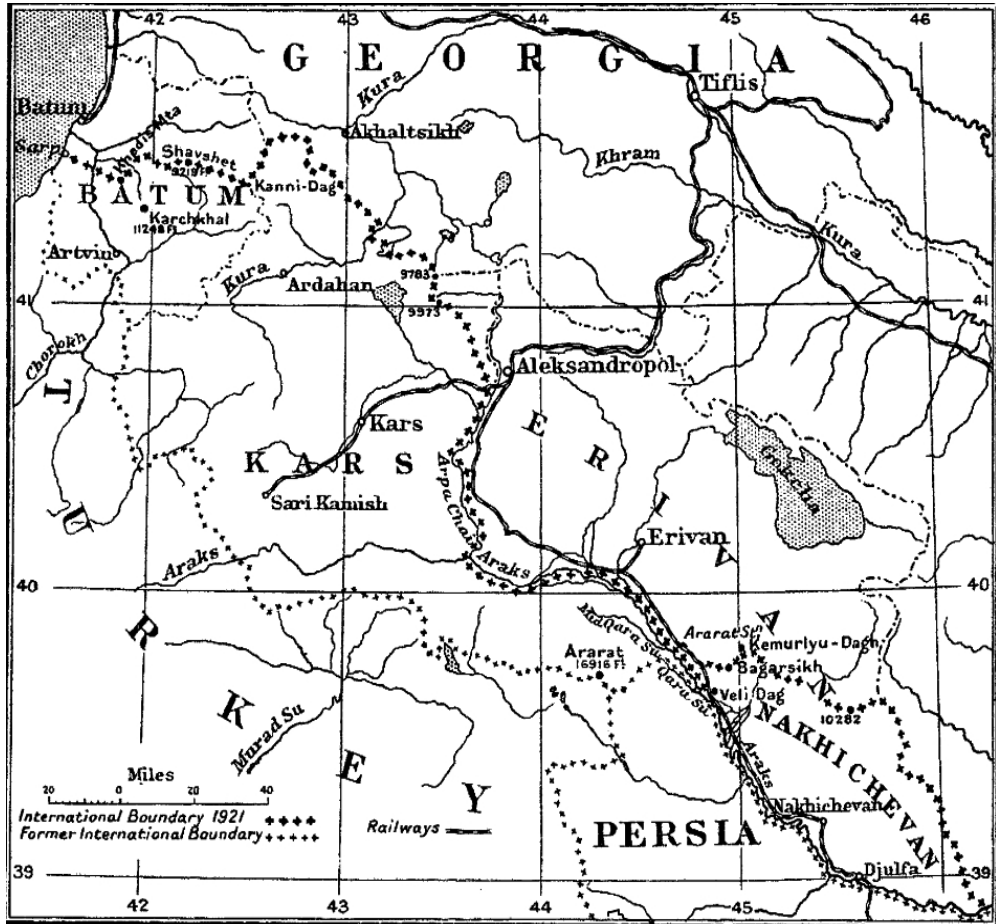
SSCB OİMDA, f.5283, s.4, iş 44, v.57-58, 81.

EKLER

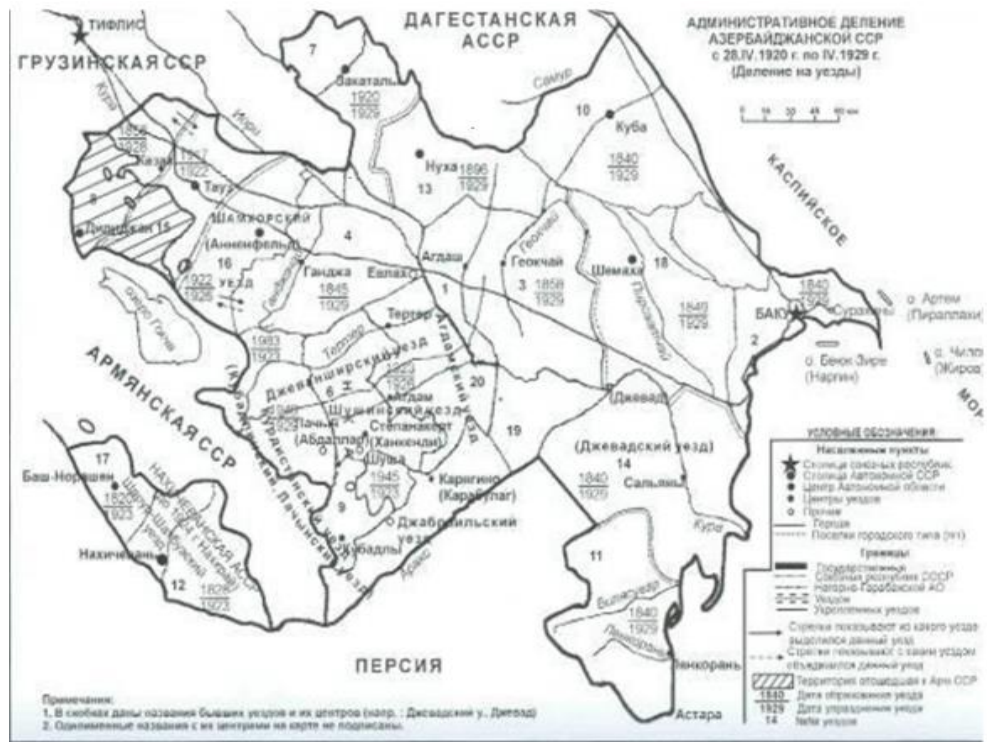
Şekil 1. Azerbaycan SSC'nin bayrağı.

Kaynak : Azerbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5, Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008, s. 543

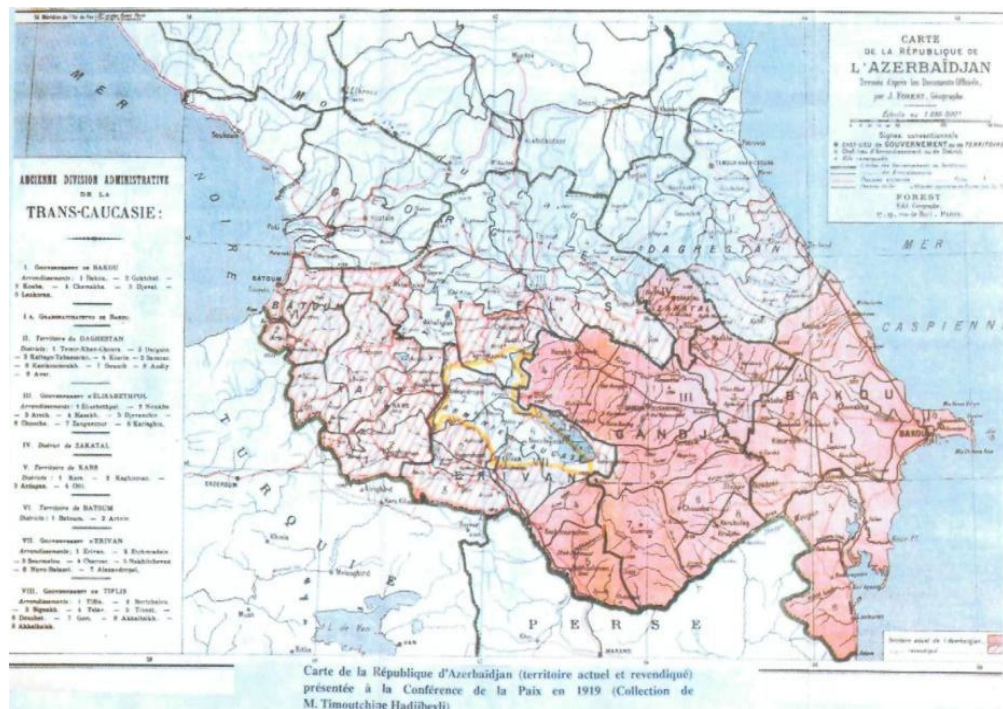
Harita 1. RSFSC temsilcisinin katılımı ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye arasında 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'nda sınırları gösteren harita.

Kaynak : Azerbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5, Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008, s. 510

Harita 2. Azərbaycan SSC'nin inzibati yapısı (28.04.1920-1929).

Kaynak : Azərbaycan Tarihi, 7 Ciltte, Cilt 5, Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008, s. 502

Harita 3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Temsilcilerinin Paris Barış Konferansı'nda önerdiği Güney Kafkasya Haritası. 19 Haziran 1919.

Kaynak : Cemil Hesenli, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920), Garisma MMC Yayınları, Bakü, 2009, s. 463

Fotoğraf 1. Azərbaycan Milli Şurası'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzade.

Kaynak : Cemil Hesenli, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920), Garisma MMC Yayınları, Bakü, 2009, s. 450

Fotoğraf 2. Georgiy Vasilyevich Çiçerin (1927-1936) SSCB Dış İşleri Bakanı.

Kaynak : Mahir Aslan, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, (Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2008, s. 117

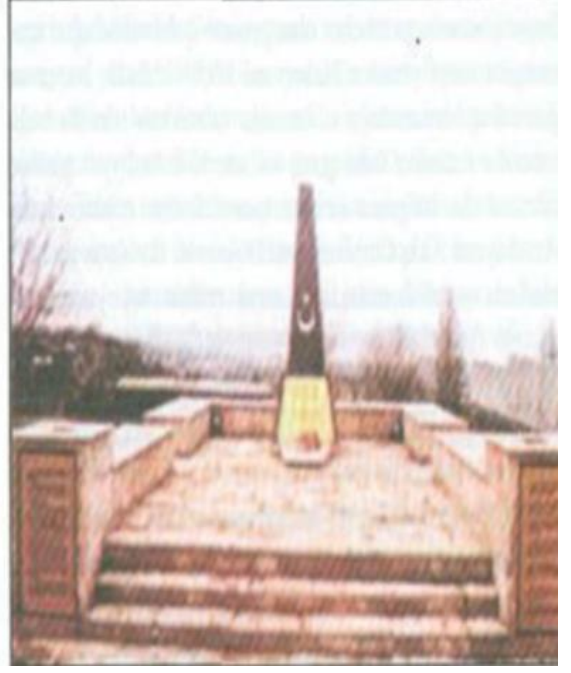
Fotoğraf 3. Batı Cephesi Ziyaretinde İbrahim Ebilov ve Mustafa Kemal Paşa (Atatürk'ün Sağ Tarafında İbrahim Ebilov)

Kaynak : Mahir Aslan, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, (Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2008, s. 124

Fotoğraf 4. Doktor Rıza Nur

Kaynak : Yunus Zeybek, İmza Atanların Kaleminden Moskova Antlaşması, Bizim Ahıska Dergisi, Sayı 18, 2010, s. 21

Fotoğraf 5. Nahçıvan Türk Şehitliği

Kaynak : Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt 2, Lider Yayınları, Bakü, 2005, s.

252

Nasib bəy Yusifbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 4-cü hökumət kabinasının üzvləri ilə, 1919

Fotoğraf 6. Başbakan Nesib bey Yusifbeyli ve AHC'nin 4. Hükümetinin Üyeleri. 1919

Kaynak : Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt 1, Lider Yayınları, Bakü, 2004, s.

43

Fotoğraf 7. Moskova Antlaşması'nın İmzalanması. 16 Mart 1921.

Kaynak : http://www.tarihtendersler.com/nbk.asp?shf=2&id=25&id1=&id2=&id3=&mk_id=

ÖZGEÇMİŞ

25 Mayıs 1985 yılında Gence şehrinde doğdu. 1992-2003 yılları arasında Mehmet Emin Resulzade adına 17sayılı orta okulda okumuş. 2003-2007 yıllarında ise Gence Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi tarih ixtisasında bakalavriyyat basamağında eğitim almıştır. 2007-2008 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinde askeri hizmette olmuştur. Çalışma fealiyetine 2011 yılından Gence Devlet Üniversitesi öğretim metotlar ünitesinde sevk görevinde başlamıştır. 2011-2014 yıllarında ise öğretim işleri üzere prorektor yardımcısı olarak çalıştı. 2013 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde Fırat Üniversitesi Sosyal bilimler bölümünde master seviyesine girmiştir. 17.03.2014 yılı tarihten Gence Devlet Üniversitesi Rektör yardımcısı görevinde çalışıyor.

2006 yılından Yeni Azerbaycan Partisi üyesidir.

Telefon: 009942561963

Cep:00994554839310

E-mail:

nagiyev.elsever@bk.ru